

'Op nieuw land een nieuwe maatschappij'

Verzuiling en ontzuiling bij de landbouworganisaties in Flevoland 1942-1995

Mari Smits en Rolf van der Woude

¹ W.G. de Feijter sprak deze woorden op een vergadering van de Landbouwcommissie (de commissie van negen) waarvan vertegenwoordigers van de verschillende landbouworganisaties deel uit maakten. Nieuw Land Erfgoed-centrum Lelystad (NLE) Archief Landbouwmaatschappij IJsselmeerpolders (Arch. LMIJ) Verslag DB Landbouwcommissie 16 juli 1946.

² NLE, Arch LMIJ, brief Commissie van Negen aan Directie Wieringermeer 13 augustus 1945.

³ Zij sprak deze woorden in een radiorede gehouden op 27 jan. 1939. Geciteerd in: Van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 63.

⁴ P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (Assen 1979) 310.

Toen pioniers de in 1942 langzaam maar zeker droogvallende Noordoostpolder ontgonnen, waren zij zich er van bewust niet alleen te werken voor een nieuw bestaan, maar ook aan een nieuwe samenleving. En men had idealen. Het 'Nieuwe Land' zou anders en beter worden dan het 'Oude Land'.

'De bevolking is hier anders opgegroeid dan op het oude land. In de jaren van samenwerking hebben we elkaar leren waarderen en begrijpen. De wil voor samenwerking is aanwezig. Alles wordt hier opnieuw opgebouwd. Men kan het vormen van groepen en scheidingen voorkomen', meende landbouwvoorman W.G. de Feijter in 1946.'

De nieuwe polderbewoners waren nuchter genoeg om in te zien dat zij veel van de structuren, organisatievormen en instanties van het oude land zouden moeten overnemen en aan een aantal waren zij ook zeer gehecht. Maar 'zich bewust, dat in de Noordoostpolder een jonge levens- en werkgemeenschap zich geleidelijk en liefst harmonisch moet vormen', was men van oordeel dat 'de eendracht en samenwerking van alle richtingen voorop zou moeten staan'.² Was dit ideaal van eendracht, harmonie en samenwerking haalbaar? Het antwoord ligt voor een niet gering deel besloten in de manier waarop polderbewoners omgingen met modernisering en de daarin besloten processen van verzuiling en ontzuiling. Dit artikel wil dat perspectief op drie belangrijke momenten schetsen in de geschiedenis van Flevoland, waarbij de nadruk ligt op de land- en tuinbouworganisaties.

Verzuiling in de land- en tuinbouw

De Feijters aangehaalde woorden suggereren dat hij gebrek aan wederzijdse waardering en begrip en onderlinge verdeeldheid als de kwaal van het oude land zag. Zijn oordeel past in de kritiek die al voor de oorlog opdook over wat sociologen toen misprijzend aanduiden als 'verzuiling'. Zij zagen een door 'hokjesgeest' verdeeld Nederland en vreesden voor een verder uiteenvallen van de samenleving. Zij wensten een 'doorbraak' naar harmonie en eensgezindheid, zodat een nieuw Nederland kon worden opgebouwd. Deze doorbraak werd een veel besproken thema en leek breed te worden gedeeld. Koningin Wilhelmina riep al voor de oorlog op tot 'opbouw, uitgaande boven verdeeldheid'.³ Direct na de bevrijding gaf zij dan ook de kabinetsformatoren W. Schermerhorn en W. Drees de opdracht mee een 'nationaal kabinet voor herstel en vernieuwing' samen te stellen.⁴

Lang heeft het begrip verzuiling het negatief odium uit die tijd behouden. Verzuiling werd nog al eens gezien als een conservatieve, zo niet reactionaire tegen-

⁵ S. Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit' in: F. van Besouw e.a. (red.) *Balans en Perspectief. Visie op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 270. Stuurman ziet verzuiling als een strijd om de moderniteit en plaatst het vooral in het kader van een politiek proces. Hij heeft oog voor de ambivalentie van verzuiling en poneert de stelling: 'verzuilers waren anti-moderne moderniseerders'. H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) 13 e.v.

⁶ J. Adema, 'Verzuiling als metafoor voor modernisering' in: M. de Keizer, S. Tates (red.), *Moderniteit en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 265-284, 280 e.v.

⁷ Voor een samenvattende geschiedenis van de Nederlandse georganiseerde landbouw zie: R. van der Woude, 'Het Boerenbolwerk' in: P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wapenin gen 2000) 49-65.

⁸ Die erkenning kreeg het Landbouwcomité in 1893. De geschiedenis van de maatschappijen van landbouw en het KNLC is beschreven in: V.R.IJ. Croesen, *De geschiedenis van het Koninklijk Nederlandsch*

beweging opgeroepen door kerken en daarmee verbonden instituties en religieuze hoogwaardigheidsbekleders, die vreesden macht en invloed te verliezen. Later kreeg men meer oog voor de internationale aspecten en de moderniserende elementen in het proces van verzuiling. De visie dat verzuiling een integraal onderdeel uitmaakt van het moderniseringsproces dat Nederland en de westerse samenleving in de laatste paar honderd jaar veranderde, is van recentere datum.⁵

Nu is modernisering een complex en allerminst eenduidig proces, waar verschillende, onderling verweven deelprocessen deel van uitmaakten. Lang niet altijd spoorden de verschillende processen en soms werkten zij elkaar tegen. Modernisering gaat dan ook altijd gepaard met onbedoelde effecten en onvoorziene gevolgen. Tegelijkertijd maakt modernisering als idee en toekomstvisie deel uit van het gehele proces. Het kan een beheersingsstrategie worden van een overheid of elites. Op zijn beurt kan dit weer weerstand en tegenreacties oproepen. Het geven van een definitie is daarom vrijwel onmogelijk. Uiteindelijk is modernisering misschien alleen in paradoxen te vatten. Tegenpolen ontwikkelen zich naast elkaar en vloeien soms in een bepaalde ontwikkelingsgang in elkaar over. Zo kent globalisering zijn antipode in een tendens naar particularisme; gaan collectivering en massacultuur gelijk op met individualisering; bestaan rationaliteit en irrationalisme naast elkaar en staat integratie op sommige gebieden naast segregatie op andere terreinen.

Zo opgevat kan verzuiling gezien worden als het onvoorziene en onbedoelde gevolg van de reactie op en de tegenstand tegen sociaal-economische en mentaal-culturele vernieuwingen bij een groep die aan een traditionele invulling van religie en de daarbij behorende waarden en normen vast wilde houden. Zij kozen voor meedoen met modernisering van sociaal-economische verhoudingen en voor een mentaal en cultureel isolement; met ander woorden: het was de vormgeving van modernisering in eigen kring.⁶

Een goed voorbeeld van het paradoxale van modernisering en verzuiling is de georganiseerde landbouw. Geen enkele economische sector in Nederland kent zo'n lange organisatiegeschiedenis en er zullen ook weinig instituties zijn waarvan de geschiedenis langs dergelijke kronkelige wegen liep.

Hoewel er voordien aanzetten waren tot organisatie, liggen de wortels van de huidige land- en tuinbouworganisaties rond het midden van de negentiende eeuw. Toen werden in de meeste provincies landbouwmaatschappijen opgericht, die vooral door voorlichting de land- en tuinbouw op een hoger plan wensten te brengen.⁷ De maatschappijen van landbouw vonden echter alleen ingang bij een bovenlaag van 'grote' boeren. De meerderheid van de katholieke en protestantse boeren en tuinders zag hen als onderdeel van het liberale establishment. Desondanks en bij gebrek aan andere organisaties werd het Nederlandsch Landbouwcomité, als de koepel van de landbouwmaatschappijen, de eerste landelijke belangenorganisatie van de Nederlandse landbouw. Tijdens de agrarische crisis, die de laatste decennia van de negentiende eeuw de tekortkomingen van de Nederlandse landbouw pijnlijk aan de oppervlakte bracht, werd het Landbouwcomité door de regering erkend als officiële overleginstantie, omdat de overheid zich gedwongen zag in te grijpen.⁸

De katholieke emancipatie sloeg de eerste bres in de eenheidsorganisatie in de landbouw. De clerus wilde de rooms-katholieken als groep in de Nederlandse samenleving integreren. Daarvoor achtte zij eigen organisaties onontbeerlijk. Alleen zo kon

Landbouw-comité (Den Haag 1934) en D.A. Piers, *Wisselend getij. Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-comité over de periode 1934 tot en met 1959* (Den Haag 1959).

⁹ Voor de geschiedenis van de KNBTB zie: Smits M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholiek Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996).

¹⁰ Voor de CBTB zie: R. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).

¹¹ Frouws, *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland sedert 1970* (Wageningen 1994) 21 e.v.

¹² Voor de geschiedenis van het Landbouwschap zie E.J. Krajenbrink, *Het Landbouwschap. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land- en tuinbouw, 1945-2001* (z.p. 2005).

¹³ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) Vrij Universiteit (HDC), Archief CBTB, inv.no. A-5-5-2 Correspondentie met Overijsselse CBTB,

de katholieke boer en tuinder zich emanciperen tot een welvarende, zelfbewuste en aan de kerk trouwe stand. In 1896 richtten enkele katholieke voormannen de Nederlandsche Boerenbond op. De bond was interconfessioneel, maar vormde zich onder druk van de bisschoppen na 1900 om tot een exclusief katholieke organisatie en werd na 1920 omgedoopt tot Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB).⁹ De orthodox-protestantse boeren- en tuinders kregen in 1918 een eigen organisatie, de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB), die sterk geworteld was in de gereformeerde gezindte.¹⁰

In de jaren dertig konden de drie overkoepelende land- en tuinbouworganisaties uitgroeien tot het Groene Front. De land- en tuinbouworganisaties beseften dat zij veel gezamenlijke belangen hadden, vooral op agrarisch-technisch gebied en bij de materiële belangenbehartiging. Al in de jaren twintig kwam het daarom tot overleg tussen de drie centrale landbouworganisaties, dat in de loop van de jaren steeds meer gewicht kreeg. Dit gezamenlijk optreden werd versterkt toen de crisis steeds meer om zich heen greep. De overheid begreep dat men de land- en tuinbouw niet aan zijn lot kon overlaten en ontwierp een uitgebreide landbouwcrisiswetgeving. De regelgeving werd met de centrale landbouworganisaties besproken en deels door hen uitgevoerd. Dit versterkte het prestige van de organisaties bij de achterban. Door de sterke dwarsverbanden binnen de zuilen vervulden de landbouwvoormannen een dubbelrol van bestuurder en politicus en werd hun invloed op het beleid sterk vergroot. Het in 1935 gevormde ministerie van Landbouw en Visserij werd een belangrijk instrument van het boerenfront. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het Groene Front hecht verankerd in boeren- en tuindersbestaan, de zuilen en de politiek.

In meer sectoren kwamen dergelijke vormen van neo-corporatisme voor, waarbij de overheid rechtstreeks samenwerkte met belangenbehartigers. In de land- en tuinbouw ging het een stap verder. Daar leefde, vooral in katholieke kring, een corporatistisch ideaal, dat streefde naar een zo groot mogelijke autonomie.¹¹ Deels onder de druk van de oorlogsomstandigheden kwam men overeen na de oorlog de land- en tuinbouw corporatistisch te ordenen. De Stichting voor de Landbouw – de voorloper van het Landbouwschap – zou het centrale orgaan worden voor belangenbehartiging, sociaal overleg en het nationaal en internationaal lobbywerk.¹²

In een oproep 'Aan de boeren, tuinders en landarbeiders van Nederland' in juni 1945 lieten vertegenwoordigers van boeren en landarbeiders weten dat het hoog tijd was om gezamenlijk te praten en gezamenlijk op te treden. Unaniem was de wens 'om na de oorlog op te richten één grote en sterke publiekrechtelijke landbouworganisatie'. Dat betekende geen eenheidsorganisatie. 'De vrije organisaties zullen uiteraard blijven bestaan en naar eigen inzicht hun specifieke taak vervullen', schreef men. 'Wij adviseren U daarom zo spoedig mogelijk *gewestelijk* en *plaatselijk* de oude organisaties weer in het leven te roepen'.¹³

Deze impressie van de ontwikkeling van de land- en tuinbouworganisaties toont het paradoxale van de verzuiling in de land- en tuinbouw. Integratie was er door de vorming van gezamenlijke instituties voor landelijke belangenbehartiging: het centraal landbouwoverleg en de Stichting voor de Landbouw, met daarnaast een groot aantal niet verzuilde sectorale verenigingen, vooral in de tuinbouw. Maar dat betekende allerminst dat de KNBTB en de CBTB hun eigen recht van bestaan relativeren-

Oproep zonder datum.

Ondertekenaars:

Chr. van den Heuvel namens de CBTB, ir. G.J. Heymeijer namens de KNBTB, H.D. Louwes namens het KNLC, J. Lageveen namens de Ned. Bond van Arbeiders in Land-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf, M. Ruppert namens de NCLB en C.J. van der Ploeg namens de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond.

¹⁴ A.M.C. van Dissel, *59 Jaar eigengereide doeners in Flevoland, Noordoostpolder en Wieringermeer. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders 1930-1989* (Zutphen 1991) II.

¹⁵ S.J. Groenman, *Kolonisatie op nieuw land* (Assen 1953) 103.

¹⁶ E.W. Hofstee, 'De selectie van de kolonisten en de ontwikkeling van de platte-landscultuur in de IJsselmeerpolders' in: *Langs gewonnen wegen. Facetten van Smedings werk* (Wageningen 1954) 268-298, 271 e.v. Hofstee ziet Ter Veen als leerling van de hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, S.R. Steinmetz. Ter Veen zette diens psychologische benadering van de sociologie door. Samenleving en beschaving zagen zij als de som van – in hoge mate erfelijke – individuele geestelijke eigenschappen.

den, integendeel. De KNBTB bleef zichzelf zien als het geestelijk en materieel tehuis voor de katholieke boer en tuinder. Het bleef ook met kracht vasthouden aan zijn materiële taak met eigen coöperaties en instellingen. De CBTB zette zich, net als voordien, met niet aflatende ijver in voor een aloud protestants strijdpunt: het protestants-christelijk onderwijs. Het Landbouwcomité, sinds 1918 'Koninklijk' en dus KNLC, had gemengde gevoelens bij de nieuwe organisatievorm, want het liberale gedachtegoed verdroeg zich niet goed met het streven naar maatschappelijke ordening. Het ondersteunde evenwel het streven naar organisatie uit pragmatisme en met het toekomstvisioen dat het een opstap zou worden voor de vorming van een eenheidsorganisatie.

Nieuw land en een nieuwe maatschappij

Bij de discussies over de Zuiderzeewet, die in 1918 door het parlement werd aangenomen, werd over de opbouw van een sociale structuur in het nieuwe land nauwelijks gesproken. Men ging er vanuit dat de overheid de waterstaat en infrastructuur in orde zou brengen en daarna het land zou uitgeven. Zo was het tot die tijd altijd gegaan.¹⁴ Het proefschrift van de socioloog H.N. ter Veen, uit 1925, over de kolonisatie van de Haarlemmermeer bracht daarin verandering.¹⁵ Ter Veen beschreef het leven van de eerste generaties polderpioniers – de polder was rond 1850 drooggemalen – als een niet aflatende strijd om het bestaan. De Haarlemmermeer was een *frontier*-samenleving waarin alleen de sterksten overeind bleven. De door het sociaal-darwinsme beïnvloedde Ter Veen kon er wel waardering voor opbrengen.¹⁶ Het had kansen geboden aan 'de besten onder hen: (...) deze versnellen de historische beweging en smeden de toekomst'.¹⁷ Uiteindelijk had het een vitale en psychisch sterke bevolking opgeleverd, die zich door het gebrek aan tradities onafhankelijk en toekomstgericht opstelde.

Niettemin beseft Ter Veen dat de prijs te hoog was geweest. 'Niemand wenscht een herhaling van de onverschillige zorgeloosheid, welke de Staat toonde'.¹⁸ Hij meende dat de eerste moeizame fasen van kolonisatie door wetenschappelijke planning en ordening als het ware overgeslagen konden worden. 'Een actieve sociale politiek' van de overheid was daarbij onontbeerlijk.¹⁹ Als secretaris van de in 1926 ingestelde Commissie-Vissering kon hij grote invloed op het beleid uitoefenen. Deze commissie kreeg de opdracht praktische oplossingen te bedenken voor het in cultuurbrengen van de Wieringermeer, de eerste droog te leggen Zuiderzeepolder. De adviezen omvatten de ontginning, exploitatie en sociaal-economische opbouw van de polder. In 1929 presenteerde de commissie haar 'urgentierapport' dat richtinggevend zou worden voor de verdere inpoldering van de Zuiderzee. De kern van het rapport was het openbaar bestuur in handen te geven van een 'openbaar lichaam', met een kleine, maar effectieve directie.²⁰

In 1930 werd Directie van de Wieringermeer ingesteld, waarvan de landbouwkundige ir. S. Smeding de gezichtsbepalende figuur zou worden en zich onder diens leiding zou ontwikkelen tot een slagvaardig instrument. De Wieringemeer – in 1930 drooggevalen – kreeg daardoor een solide economische basis, waardoor een sterke en hechte gemeenschap ontstond. Sociale experimenten wees men af, want men wilde de kolonisten een samenleving bieden die zich in weinig van de Nederlandse samenleving onderscheidde.²¹ Voor men met de Noordoostpolder aan het werk ging,

- ¹⁷ H.N. ter Veen, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monographie* (Groningen 1925) 248.
- ¹⁸ Ter Veen, *De Haarlemmermeer*, 249.
- ¹⁹ H.N. ter Veen, 'Op nieuw land een nieuwe maatschappij' in: *Mensch en Maatschappij* 6 (1930) 311-330, 320.
- ²⁰ Van Dissel, 59 Jaar, 33 e.v.
- ²¹ H.N. ter Veen, *De Kolonisatiepolitiek in den Noordoostpolder* (Amsterdam 1941) 9.
- ²² Er waren geruchten dat de selectie van landarbeiders lang niet waterdicht was. Vooral met de gezondheidsverklaringen schijnt nog wel eens de hand gelicht te zijn. De huisartsen, die de verklaring moesten afgeven, schijnen soms onder druk gezet te zijn de verklaring af te geven. Zie: F. van Heek, *Economisch en sociale problemen van de Wieringemeer. Een studie van een kolonisatiegebied in wording* (Alphen aan den Rijn 1938) 28 e.v.

konden de eerste resultaten geëvalueerd worden. Ze vielen gunstig uit, ook in sociaal opzicht. Het vervangen van 'de harde natuurlijke selectie der immigranten (...) door een meer humane zifting' vooraf slaagde. De pachters waren streng geselecteerd op ervaring, kennis, vakbekwaamheid, kapitaalkracht en antecedenen. Men wilde 'zoons uit een goed nest' in de polder. De landarbeiders waren onderzocht op vakbekwaamheid. Eveneens moesten ze een gezondheidsverklaring overleggen en werd het gezin door een inspectrice bezocht. Daardoor en door de medische en sociale zorg ter plaatse ging 'het eerste kolonisatiegeslacht niet meer op spreekwoordelijke geworden wijze te gronde, integendeel'. Hun situatie was juist verbeterd.²² Ter Veen was ook enthousiast. De bevolking onderscheidde zich van die van het oude land door 'zelfvertrouwen, ondernemingslust, arbeidzaamheid, uithoudingsvermogen, sterke vitaliteit, nuchter realisme', meende hij.²³

Er waren wel kritiekpunten. Kleinere, minder kapitaalkrachtige boeren hadden nauwelijks een kans gekregen. Daardoor waren de sociale verschillen erg groot en ontbrak het aan middelgrote gezinsbedrijven. Een ander punt was de middenstand. De komst van deze groep was niet geregeld en dat had tot nogal wat ongelukken geleid.²⁴ Maar de conclusie was duidelijk. De overheid zou op hetzelfde spoor verder gaan en haar greep op de wording van het nieuwe land zelfs nog versterken. Het uitgiftebeleid zou centraal staan, want 'de invloed van economische verhoudingen op de gehele sociale structuur is evenwel zo machtig, dat een nieuwe opbouw van het economische leven op den duur gepaard zal moeten gaan met maatschappelijke vernieuwing van wijder omvang'.²⁵ Een nog strengere selectie bij alle beroepsgroepen werd de basis van het uitgiftebeleid. En om hernieuwde kritiek voor te zijn, werd er meer ruimte geschapen voor de kleine boer en tuinder. Eenderde van de bedrijven – 12 en 18 ha groot – was voor hen bestemd. De gemiddelde bedrijfs-grootte was dan ook een stuk kleiner dan in de Wieringemeer: 25 tegenover 35 ha.²⁶ De 'echte' pioniers konden in de loop van 1941 aan het werk, toen de eerste delen droogvielen. Hen wachtte 'negen uren per dag zeer zwaar, eentonig grondwerk, het leven ver van hun gezin in het kale woestijnachtige land in barakkenkampen'.²⁷ In eerste instantie rekruteerde men onder boerenzoons en landarbeiders, die in de hoop een bestaan in de polder te kunnen opbouwen, het harde werken niet schuwden. Meer dan een mondelinge toezegging dat met hun belangen rekening gehouden zou worden kregen ze echter niet.²⁸ Door de oorlogsomstandigheden kwam er van een strenge selectie niet veel terecht. Het verloop onder de polderwerkers was dan ook groot.²⁹ Zij die volhielden werden beloond. Bij de uitgifte kregen zij een voorkeursrecht, mits zij voor 1945 minstens twee jaar voor de Directie van de Wieringemeer hadden gewerkt. Ongeveer 750 mannen – waarvan tachtig procent boerenzoons – kwamen daarvoor in aanmerking.³⁰ Zij zouden in eerste instantie de dragers van de nieuwe maatschappij op het nieuwe land worden.

Na de bevrijding kon men – onder leiding van Smeding, die in 1942 landdrost van het Openbaar Lichaam 'de Noordoostelijke Polder' was geworden – een werkelijk begin maken met de opbouw van land en samenleving. Onder streng toezicht van de overheid hoopte men de kolonisten door de moeilijke eerste fase heen te helpen. Eerst diende een geordende samenleving te ontstaan, die ook nu een bijna getrouwe afspiegeling moest worden van de vooroorlogse verzuilde samenleving: 'in elk dorp drie kerken en drie scholen'.³¹ Zo ongeveer de eerste openbare gebouwen die gereed

²³ Geciteerd in: M. Gort en A. van Oostrom, *Uitverkoren. De kolonisatie van de Noord-oostpolder 1940-1960* (Zwolle 1987) 12.

²⁴ Van Heek, *Economische en sociale problemen*, 27; Gort, Van Oostrom, *Uitverkoren*, 11 e.v.

²⁵ Ter Veen, 'Op nieuw land', 328.

²⁶ A.J. Geurts, *De 'groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (Lelystad 1997) 67.

²⁷ Ch. A. P. Takes, *Pioniers in den Noord-oostpolder gedurende de oorlogsjaren 1941 en 1942* (Alphen aan den Rijn 1947) 31.

²⁸ Gort, Van Oostrom, *Uitverkoren*, 59.

²⁹ Takes, *Pioniers*, 16 e.v.

³⁰ Gort, Van Oostrom, *Uitverkoren*, 60.

³¹ P. Bak en R. van der Woude, *School gemaakt. Groenhorst College 1990-2004* (Amstelveen 2004) 9.

³² C. Kalisvaart, 'De Directie van de Wieringermeer en de ontwikkeling van het kerkelijk leven in de nieuwe Zuiderzeepolder' in: *Langs gewonnen wegen*, 298-312, 309.

³³ Geciteerd in: R. Peys, *Flevoland 12de provincie* (Zutphen 1985) 41.

kwamen waren kerken. Al voor de bevrijding hadden de gereformeerden en katholieken houten noodkerken gebouwd, direct na de bevrijding plaatsten de Nederlands Hervormden door Zwitserland geschonken houten noodkerken in Emmeloord en Ens.³² De doorbraak was ver weg, want pas als de kolonisten eenmaal gesetteld waren, zouden hun geselecteerde eigenschappen en bekwaamheden 'op nieuw land een nieuwe maatschappij' vormen. Een moderne samenleving op beproefde en dus verzuilde fundamenteën. Het had iets paradoxaals.

'Allen 't zelfde doel'

In de barakkenkampen werkten de polderpioniers al voor de bevrijding aan hun toekomst. Het vormen van land- en tuinbouworganisaties was een vanzelfsprekendheid. Boerenzoons voerden de boventoon. Zij waren meestal nog in dienst van de Directie van de Wieringermeer. Een deel van hen was er al vanaf 1942 en had het gebracht tot ploegbaas of opzichter. Het gedeelde lief en leed had saamhorigheid gebracht en het idealisme was gebleven. 'Vol enthousiasme en met volledige inzet wilde men van die polder een nieuwe maatschappij maken (...) als voorbeeld voor de hele Nederlandse gemeenschap', herinnerde Hans Tiemeyer zich, die vlak na de oorlog met een toneelgezelschap de barakkenkampen was langs getrokken, ingehuurd door de Culturele Commissie.³³ Voor de pioniers leek de verzuildheid ver weg en uit de tijd.

Het oude land had zijn bedenkingen. J. Haverkamp, sinds jaar en dag voorzitter van de Overijsselse CBTB en een van hun belangrijkste voormannen, lichtte algemeen-secretaris W. Rip van de Nederlandse CBTB in. 'Bij sommigen, die eertijds ook tot onze CBTB behoorden' gingen stemmen op de vooroorlogse structuur los te laten, stelde hij verontrust vast. Vooral de verdeeldheid onder de protestanten werd door een aantal CBTB'ers als achterhaald gezien. Haverkamp had op de eerste naoorlogse bijeenkomst van het algemeen bestuur van de Overijsselse CBTB al de vraag gekregen of het geen tijd was 'om, nu de Hervormde Kerk trachten wil heel het volk te omvatten, ook nu de deuren wat wijder open te zetten, zoodat wij alle Protestantische boeren zouden kunnen omvatten'. Of anders gezegd: 'Moeten we het niet aandurven ook de niet positief Christelijke boeren toe te laten tot het lidmaatschap, zonder onzerzijds daarbij iets van ons beginsel prijs te geven?' Haverkamp zag niets in de vorming van een grote algemene protestantse bond. Volgens hem waren veel protestanten 'helaas vervreemd geraakt van de Christelijke beginselen'. Zij zouden beslist geen lid van de CBTB willen worden 'of ons standpunt zou zeer moeten verslappen'. Dat had hij er niet voor over. 'Graag zetten we onze vensters open, maar we moeten homogeen zijn'. Haverkamp wist ook de vragensteller te overtuigen, want unaniem stelde het bestuur zich achter zijn afwijzing.³⁴

Zo was het vormen van een eenheidsorganisatie in de Noordoostpolder tot mislukken gedoemd. Uit de hoek van de Overijsselse Landbouwmaatschappij (OLM) klonk daarover spijt. 'Herhaalde pogingen om te geraken tot één algemene organisatie waren, mede onder invloed van het oude land mislukt'.³⁵ Daarop werd afgesproken dat de drie land- en tuinbouworganisaties op 4 augustus 1945 tegelijkertijd hun eigen afdelingen zouden oprichten.

Op de oprichtingsvergadering van de CBTB-afdeling motiveerde spreker De Feijter zijn keus. Hij refereerde aan het feit dat er al min of meer een eenheidsvereniging

³⁴ HDC, Arch. CBTB inv.no. A-5-5-2 J. Haverkamps aan W. Rip 17 augustus 1945; HDC, Arch. CBTB inv.no. A-5-5-2, notulen Alg. Bestuur Overijsselse CBTB 7 juli 1945. Wie de vragensteller was vermelden de notulen niet.

³⁵ NLE, Arch. LMIJ, verslag bespreking district NOP met afvaardiging OLM 9 september 1948.

³⁶ NLE, Arch. CBTB-Flevoland, notulen oprichtingsvergadering 4 aug. 1945.

³⁷ NLE, Archief ABTB-Flevoland, jaarverslag 1945/1946; M. Smits, *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders* (Nijmegen 1997) 153.

³⁸ Bak, Van der Woude, *School gemaakt*, 31.

³⁹ NLE, Arch. LMIJ, bespreking DB landbouwcommissie met de directies van het Centraal Bureau en de Handelsraad 16 juli 1946.

was ontstaan. Het initiatief was onder boerenzoons opgekomen 'om hun toekomst zeker te stellen'. Hoewel hij zei grote waardering te hebben voor wat er gedaan was, toch bleef hij erbij dat 'één grote polderorganisatie een gevaarlijk karakter' had. Zijn keuze was 'een principieel zelfstandige organisatie'. De afdeling startte met 128 leden.³⁶

Op hetzelfde moment sprak Tj. de Jong, hoofd van de lagere landbouwschool te Bolsward, op de oprichtingsvergadering van de afdeling Noordoostpolder van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB). Over de doorbraak had hij het niet, wel over de noodzaak verder te gaan met de katholieke emancipatie. Het katholieke volksdeel had nog te weinig invloed, vooral door gebrek aan goede leiders. 'Door machtige organisatie alleen kunnen wij onze stem doen gelden', hield hij zijn gehoor voor. Anderen gingen in dit spoor verder. Algemeen-secretaris van de ABTB, H. Ruijter, verkondigde enkele weken daarna: 'Wij zullen generlei samenwerking aanvaarden waar de katholieke principieën in het gedrang komen'. De geestelijk adviseur van de afdeling, pastoor F.B.J. Koopmans, hield zijn gehoor voor pal te staan voor het katholieke geloof en zich vooral niet te laten leiden 'door de idealisten van deze tijd'. Er waren bij de oprichting 265 leden en men hoopte snel de 500 te passeren.³⁷

Tegenover deze onmiskenbare aandrift de zuilenstructuur te herbouwen, stond de drang samen te werken. Op dezelfde bijeenkomst waarop besloten was de drie landbouworganisatie opnieuw op te richten, werd ook afgesproken een commissie van negen te installeren, die de gezamenlijke agrarisch-technische en sociale belangenbehartiging zou verzorgen. Haverkamp was er enthousiast over, omdat het volkomen in lijn lag met de plannen voor de Stichting voor de Landbouw. Het was ook niet zo maar een samenwerkingsorgaan. Er speelden 'de hoogste levensbeginselen', immers 'vooral op technisch gebied hebben we allemaal 't zelfde doel en de sociale belangen zijn voor ieder gelijk'.³⁸

De opstelling van de CBTB was te begrijpen. De bond was veruit de kleinste van de drie centrale landbouworganisaties en was er niet in geslaagd een materiële infrastructuur met financiële en economische dienstverlening, aan- en verkoopcoöperaties en dergelijke op te bouwen. Bij samenwerking viel er alleen te winnen. Bij de ABTB, die het aartsdiocesis Utrecht bestreek, lag de situatie net omgekeerd. Daar had men vanaf het begin een groot dienstverlenend apparaat opgebouwd dat varieerde van boerenleenbanken en aan- en verkoopcoöperaties tot een vleesverwerkende industrie. Desondanks waren de ABTB'ers in de Noordoostpolder wel bereid water in de wijn te doen en de op te richten economische instellingen onder gezamenlijk bestuur te plaatsen. Dit ging het Arnhemse ABTB-hoofdbestuur te ver. Daar peinsde men er niet over concessies te doen. W. Hoefnagels, directeur van de Handelsraad, het overkoepelende orgaan van de ABTB-coöperaties, wond er voor de Landbouwcommissie, zoals de commissie van negen was gaan heten, geen doekjes om. 'Onze Kerkelijke Overheid heeft destijds de wens te kennen gegeven, dat de economische instellingen zoals de coöperatieve aan- en verkoopverenigingen zouden worden ondergebracht in de Katholieke Standsorganisatie. Dit is geschied.' Het was de ruggengraat van de organisatie. 'Dat is onze levensbeschouwing, deze is *niet* te splitsen'. Daarmee plaatste hij zijn leden in de Noordoostpolder en de OLM en CBTB voor een voldongen feit.³⁹

⁴⁰ Een streekgroep was een verzameling afdelingen binnen een regio zonder formele structuur. Een kring had eigen statuten en een vaste vertegenwoordiging in het ABTB-hoofdbestuur.

⁴¹ NLE, Arch. ABTB-Flevoland, notulen kringbestuur 10 en 25 juli en 17 nov. 1947, Smits, *Een aardse*, 153 e.v.

⁴² De historicus L.J. Rogier legde hier al in 1958 de vinger op in zijn rede ter gelegenheid van het 12-jarig bestaan van de ABTB in de Noordoostpolder, 'De wijde kim van de polder'. *Terugblik en uitzicht 1. Verspreide opstellen van L.J. Rogier* (Hilversum/Antwerpen 1964) 617-635, 627. Zie ook: Smits, *Een aardse geschiedenis*, 152 e.v.

Deze blokkade van de ABTB zorgde er voor dat de feitelijke situatie in de Noordoostpolder niet veel afweek van wat in andere regio's gebeurde. Samenwerking was er was er in de Stichting voor de Landbouw en later in de Gewestelijke Raad van het Landbouwschap en in verschillende aan sectoren verbonden organen, verenigingen en instituten. Ook was er een gezamenlijk coöperatief landbouwboekhoudbureau De Noordoostpolder. Voor het overige ging men zijn eigen weg. De ABTB had het relatief gemakkelijk. Het zocht zijn kracht in het isolement en kon de doorbraak min of meer negeren. De protestanten zaten in een geheel ander schuitje. Problemen zouden niet uitblijven.

Nieuwe schoolstrijd

De verzuchting van OLM'ers dat het oude land de vorming van een eenheidsorganisatie in de weg had gestaan, was niet uit de lucht gegrepen. De oorzaak lag deels in de organisatiestructuur. De net opgerichte afdelingen van de land- en tuinbouworganisaties waren te klein om zelfstandig te kunnen opereren en werden ingepast in de bestaande Overijsselse organisaties. De eerste jaren was dat vanzelfsprekend, maar toen de eerste pachtbedrijven in 1947 werden uitgegeven en het leden-tal groeide, wenste men meer zelfstandigheid. De ABTB'ers uit de Noordoostpolders voelden er niets voor om als streekgroep bij de Kring Overijssel te worden ingedeeld en wensten een eigen Kring te vormen.⁴⁰ In eerste instantie werd toegestaan dat men direct onder het hoofdbestuur viel, maar dat was uitstel van executie; de inlijving bij Overijssel viel niet te voorkomen. Het zou een gespannen relatie blijven.⁴¹

Het gevolg was dat de agenda van de landbouworganisaties in de Noordoostpolder voor een belangrijk deel door de moederorganisaties op het oude land werd bepaald. Daarmee kwam de naoorlogse wederopbouwproblematiek in afgeleide vorm op het bord van de Noordoostpolderse bestuurders terecht. De doorbraak op zich was nauwelijks een thema, want dat bleek een ideaal van een kleine elite en werd nooit de bedoelde brede volksbeweging. De verzuilde organisaties, instituties en instellingen werden, soms in een nieuw jasje of onder andere naam weer opgebouwd. De KNBTB en de CBTB hadden na enige tijd ook meer leden dan voor de oorlog. De eenheidsbeweging in de Noordoostpolder had dan ook weinig van doen met de doorbraak. Het stoelde op de gedeelde ervaringen in de oorlog en een besef van pionierschap.⁴² Dat het toch tot problemen kwam bij het landbouwonderwijs had een achtergrond die dieper lag dan een doorbraakstreven.

Eigen landbouwonderwijs was een speerpunt van het vooroorlogs CBTB-beleid en zou dat na de oorlog onverminderd blijven. Zo lang niet elke CBTB'er zoon of dochter naar het eigen landbouwonderwijs kon laten gaan, was men niet tevreden. De motivatie was des te groter omdat er in de oorlog een groot aantal landbouwscholen waren gebouwd, die echter allemaal rijksscholen waren geworden. De CBTB vond dat een rechtmatig aandeel van die scholen aan de bond moesten worden overgedragen. Daarin vond men het KNLC tegenover zich. Die sprak zich principieel uit voor openbaar onderwijs. Dat was niet de enige reden dat de landbouwschoolstrijd in de Noordoostpolder met grote felheid zou worden gestreden.

De Nederlandse Hervormde Kerk had in de oorlog een nieuw elan ontwikkeld. Niet langer moest de kerk een 'hotelkerk' zijn waar de stromingen naast elkaar leefden. Er diende een nieuwe eenheid te komen. Gemeentepbouw was de nieuwe

In 1948 zendt de BBC een uitzending uit over de Kerstviering in verschillende landen. De families Van 't Zet en Bruinsma uit de Noordoostpolder vertegenwoordigen Nederland. Op de foto de beide families bij het vastleggen van het programma op een grammofoonplaat.

⁴⁴ J.T.W.H. van Woensel, *Kerkbouw en kerkopbouw in de IJsselmeerpolders* (Lelystad 1996) 48 e.v.

⁴⁵ A.P. Rasch, 'De Noordoostpolder' in: W. Banning (red.) *Handboek Pastorale Sociologie Deel III* (Den Haag 1955) 243-302, 247 e.v.

⁴⁶ H. Pruntel, *Scholen in een nieuwe samenleving. De ontstaansgeschiedenis van het onderwijs in Flevoland* (Lelystad 2004) 76 e.v.

toverformule. De Noordoostpolder was een ideale proeftuin.⁴⁴ Dit raakte ook het onderwijs omdat een deel van de hervormde gemeente eigen onderwijs wilde, uitgaande van de kerkeraad. De gereformeerden en een deel van de hervormden voelden hier weinig voor, zij wensten gemengd protestants onderwijs. Bij het lager onderwijs had dit tot grote problemen en meningsverschillen geleid.⁴⁵ Het landbouwonderwijs zou er evenmin aan ontkomen.

Vanzelfsprekend zou Emmeloord het onderwijscentrum van de polder worden en daar zou de school voor middelbaar landbouwonderwijs moeten komen. Het landbouwonderwijs viel onder het ministerie van Landbouw en werd ook via die weg gefinancierd. Gewoonlijk stichtte een landbouworganisatie een school, die dan door het ministerie werd bekostigd. Landdrost Smeding – oud-directeur van een landbouwschool – besloot echter in te grijpen. Hij wenste een rijksschool die niet specifiek uitging van een landbouworganisatie, maar een openbare school voor alle gezindten en adviseerde minister van Landbouw, S.L. Mansholt, in die richting.⁴⁶ Die bleek voor die suggestie gevoelig; als sociaal-democraat was hij sowieso voorstander van openbaar onderwijs.

De ABTB en CBTB voelden daar niets voor. De laatste bond vermoedde zelfs een complot. De oproep die het polderbestuur had gedaan om voor middelbaar landbouwonderwijs uit te wijken naar de randgemeenten, was volgens hen ingegeven om onverhoeds met een rijksschool aan te komen en hen en de ABTB zo voor een voldoende feit te plaatsen.⁴⁷ De ABTB en CBTB wilden alleen praten als er een evenwichtige verdeling van de scholen over heel Flevoland zou komen.⁴⁸ Regelrecht vertoord waren de CBTB'ers toen men vernam dat er geen rijksschool zou komen op gezamenlijke grondslag, maar dat de OLM de school in beheer zou krijgen. Voor de CBTB was dit onverteerbaar, maar de bestuurders twijfelden aan hun reactie. Een deel van het bestuur vreesde dat een simpele weigering mee te werken de verdere ontwikkeling van het CBTB-landbouwonderwijs in de weg kon staan. Men besloot met Smeding te overleggen. Deze vroeg begrip en medewerking van het CBTB-bestuur, want de school zou 'voor alle gezindten' werken en op termijn zou men alsnog een eigen school kunnen aanvragen. Op een vergadering, waar Haverkamp als adviseur aanwezig was, toonden de bestuurders geen enkel begrip voor Smedings verzoek. Men vreesde, net als bij voorgaande gelegenheden, 'onder valse voorwendsels' in de val gelokt te worden. Voorzitter De Feijter wilde nog een laatste gesprek met de landdrost, maar kreeg daarvoor van zijn medebestuurders geen ruimte.

De vraag was hoe het nu verder moest. De Feijter bleek ook nu de meest toegeeflijke, hij wilde de zaak aan de ouders overlaten. Anderen zagen meer in een verrassingstactiek: 'Niets adviseren en zo snel mogelijk een eigen school beginnen'. De echte hardliners zagen maar een oplossing: de rijksschool 'zoveel mogelijk afbreken'. Bij zoveel verschil van mening besloot men een beslissing uit te stellen. Echter de tijd

⁴⁷ NLE, Arch. CBTB-Flevoland, notulen bestuur 1 dec. 1949.

⁴⁸ Pruntel, *Scholen*, 77. Er zou dan een rijksschool in de Noordoostpolder komen, een katholieke in Oostelijk Flevoland en een protestants-christelijke in de Markerwaard.

⁴⁹ NLE, Arch. CBTB-Flevoland, notulen bestuur 2 febr., 12 april en 15 mei 1951. H. van der Wal (red.) *Bouwen aan agrarisch onderwijs in Flevoland was een voorrecht. 40 jaar agrarisch onderwijs in Flevoland* (z.p. 1994) 15.

⁵⁰ NLE, Arch. LMJ, niet gedateerde brief aan de leden.

⁵¹ Pruntel, *Scholen*, 77.

drong, want men stond alleen. De ABTB-afdeling – daarbij duidelijk gesouffleerd door het hoofdbureau in Arnhem – had zijn conclusies getrokken en stuurde aan op een eigen school.⁴⁹ Daarbij kwam dat minister Mansholt op de begroting van 1953 geld voor de school had vrijgemaakt. Onder druk van confessionele Kamerleden, die de landbouworganisaties nog een kans wilden geven het onderling eens te worden, schortte de minister zijn beslissing een jaar op. Het was tevergeefs. De ABTB had al beslist en OLM noch CBTB wensten concessies te doen. Een OLM ledenvergadering sprak zich ‘in grote meerderheid’ uit voor een rijksschool ‘met een aangepast karakter’. Dat hield in dat er bij de benoeming van de leerkrachten rekening zou worden gehouden met de ‘geestelijke stromingen in de polder’ en er ruimte was voor weekopeningen en –sluitingen.⁵⁰ De CBTB vond dit veel te mager.

In juni 1952 besloot de CBTB door te pakken. Toen weer een bespreking met de OLM ‘weinig hoopvol’ was verlopen, stelde het bestuur, na overleg met de afdeling van de Nederlands Christelijke Landarbeidersbond (NCLB) een commissie in. Deze Commissie van Vijf formuleerde statuten voor landbouwonderwijs, dat uit zou gaan van een eigen vereniging. Kern daarvan was dat de bijbel als Gods Woord de grondslag vormde en dat leerkrachten dit in het onderwijs moesten uitdragen. Ondanks protesten van de OLM wenste de CBTB geen veranderingen aan te brengen en werd op 9 april 1953 de Vereniging Landbouwonderwijs Noordoostpolder opgericht, met acht hervormde en vijf gereformeerde bestuursleden.⁵¹ Uit de bestuurssamenstelling valt af te leiden dat het draagvlak van de vereniging dat van de gereformeerde gezindte duidelijk oversteeg. Het gevolg was wel dat er nu op de burelen van het ministerie van Landbouw opeens vier aanvragen lagen voor een school – drie van de landbouworganisaties en een van de nieuwe vereniging – uit de polder die toch eensgezindheid wilde uitstralen.

Heilige mis ter gelegenheid van de oprichting van de afdeling van de ABTB in de Noordoostpolder

‘Een volk dat bouwt, leeft in zijn toekomst’

De OLM had zich vrij rustig gehouden, met reden. Zij bevonden zich in de gemakkelijke positie dat Smeding en Mansholt de kastanjes voor hen uit het vuur haalden en voorkwamen zo dat interne verdeeldheid de kop opstak, want men was zich bewust dat een deel wel voelde voor het meer orthodoxe onderwijs dat de CBTB voorstond. Nu echter de Vereniging Landbouwonderwijs Noordoostpolder een feit was, voelde het OLM-bestuur zich genoodzaakt tot een tegenoffensief. Er ging een brief naar alle leden om hen duide-

lijk te maken dat de OLM niet de ‘zondebok’ was, maar dat de CBTB samenwerking had tegengehouden. Het was er al mee begonnen dat de Commissie van Vijf zonder enig overleg was ingesteld en bovendien eenzijdig was samengesteld. Voor vrijzinnig-hervormden was er geen plaats. Ook had de commissie wel leden van de NCLB gevraagd, maar de ‘neutrale’ Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond ‘bewust’ overgeslagen. Deze ‘onelegante werkwijze’ had het bestuur nog wel door de vingers willen zien, als de CBTB de statuten niet had willen opdringen.

⁵² Pruntel, *Scholen*, 76 e.v.

⁵³ NLE, Arch LMIJ, bestuur OLM afd. NOP aan de minister van Landbouw 17 april 1953.

⁵⁴ Pruntel, *Scholen*, 78 e.v.

⁵⁵ J.A. Vermaat, *Grote en kleine euvelen. Tien jaar uit de agrarische politiek, gezien vanuit het standpunt van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, met name door de bril van de toenmalige voorzitter, Chris van den Heuvel* (Amsterdam 1994) 199; Van der Wal, *Bouwen*, 13. De kosten werden voor het eerste jaar op f 45.000,- werden begroot. Er was overigens bijna f 80.000,- opgehaald.

⁵⁶ NLE Arch. LMIJ, notulen bespreking van de commissie van hervormden uit de OLM en de CBTB met het dagelijks bestuur van de OLM over het landbouwonderwijs in de NOP, zonder datum.

⁵⁷ Vermaat, *Grote en kleine euvelen*, 200 e.v. De CBTB had zijn aanvraag inmiddels weer ingetrokken.

⁵⁸ Van der Wal, *Bouwen*, 20.

⁵⁹ Van der Wal, *Bouwen*, 14, 20 en 79. Hoezeer het optreden van Beks indruk gemaakt moet hebben blijkt uit het gedenkboek *Bouwen* etc. waarin drie van de in het

Maar voor alles wilde men de indruk wegnemen dat de nieuwe vereniging grote aanhang had onder OLM-leden. Van de meer dan 700 leden, waarmee de vereniging schermde, was niet meer dan 10% OLM'er, beweerde het bestuur. Verder riep het op tot eensgezindheid en het respecteren van ieders gevoelens in deze zaak.⁵² Tegelijkertijd schreef het OLM-bestuur een brief aan minister Mansholt waarin dezelfde argumenten werden gehanteerd. Het slot van de brief wees de minister er op – zoals men al vaker had gedaan – ‘dat een Rijkslandbouwwinterschool met aangepast karakter de enig juiste oplossing voor de Noordoostpolder betekent’.⁵³

Deze actie kon niet voorkomen dat op 22 oktober 1953 de vereniging in twee locaties in de houten noodkerk van de gereformeerden in Emmeloord met 32 leerlingen haar werk begon.⁵⁴ Minister Mansholt bleef weigeren de school te subsidiëren, ondanks druk van het parlement. De leden van de vereniging dienden daarom alle kosten voor hun rekening te nemen.¹²³ Een aantal hervormde leden van OLM en CBTB, onder voorzitterschap van OLM-bestuurder Eskes, die ook deel had uitgemaakt van de Commissie van Vijf, deed nog een poging het gesprek weer op gang te brengen, maar zonder resultaat.⁵⁶

Met de situatie ontevreden OLM'ers, met OLM-afdelingsvoorzitter H.R. Koster als sterke man, hadden toen al een ‘tegenvereniging’ opgericht die streefde naar de oprichting van een rijksschool. Zo belandde een vijfde aanvraag bij de minister.⁵⁷ Een dorpsvete leek in de maak, want volgens een van de betrokkenen waren er principieel nauwelijks verschillen. ‘De statuten van de ene vereniging leken overigens precies op die van de ander’, verklaarde A.E. Brons, terugkijkend op de affaire.⁵⁸ Als secretaris van de Landbouwcommissie, de ‘eerste’ vereniging voor landbouwonderwijs en vanaf 1954 van de CBTB was hij misschien wel bevooroordeeld, maar zonneklaar was dat de ontstane situatie uiterst pijnlijk was.

Het ergste was wel dat de scheiding der geesten zich tot in de hervormde gemeente dreigde door te zetten. Een scheuring tussen orthodoxe en vrijzinnige leden kwam dichtbij. De kerkeraad besloot daarop in te grijpen. De hervormde predikant van Bant, ds. K. Beks, wist vertegenwoordigers van beide verenigingen over te halen tot een gesprek. Gemakkelijk ging het niet en op zeker moment riep hij uit: ‘Wat gaan we nu doen heren, gaan we kerkje spelen of schoolje spelen’.⁵⁹ Na een week confereren had Beks succes. Beide partijen deden water in de wijn en stelden gezamenlijk nieuwe statuten op. Nadat de landbouw- en landarbeidersorganisaties hun morele steun hadden toegezegd, werd een nieuwe Vereniging ter bevordering van Land- en Tuinbouwonderwijs in de Noordoostpolder opgericht, die verantwoordelijk werd voor het protestants-christelijke landbouwonderwijs in de Noordoostpolder. De minister subsidieerde nu met terugwerkende kracht.

Eind goed, al goed lijkt een toepasselijke tegeltjeswijsheid, maar de aan de kolonisten toegedichte grote eensgezindheid, eenheid en saamhorigheid was ver te zoeken geweest. Religieuze en levenbeschouwelijke verschillen waren uitgelopen op een weinig verheffende machtsstrijd. Ook daarin was er weinig verschil met het oude land. Overal vierde de verzuiling hoogtij, overal trokken de katholieken zich in hun subcultuur terug en overal deden zich tussen CBTB en KNLC schermutselingen voor bij de verdeling van landbouwscholen. Had Ter Veen het bij het verkeerde eind gehad met zijn bewering dat selectie en het gebrek aan tradities kolonisten tot een zelfstandig denkende en handelende groep maakten? Volgens de Wageningse socioloog

boek geïnterviewden en toen aanwezigen of nauw betrokkenen de geciteerde woorden aanhalen.

⁶⁰ Hofstee, 'De selectie van de kolonisten', 280. Volgens Hofstee had het sociaal-darwinisme het nooit verder weten te brengen dan een hypothese. Ter Veens werk markeerde feitelijk een eindpunt van de sociografische traditie. Onderzoek had ook op geen enkel punt diens ideeën bevestigd, maar ze juist weersproken. Kortom: het selectieprincipe waar ter Veen van uitging kon 'een algemeen koloniaal bevolkingstype' onvoldoende beschrijven en al evenmin verklaren.

⁶¹ Hofstee, 'De selectie van de kolonisten', 289 e.v.

⁶² A.K. Constandse, *Het dorp in de IJsselmeerpolders. Sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droogte leggen IJsselmeerpolders* (Zwolle 1960) 194 e.v.; 233 e.v.

⁶³ Hofstee, 'De selectie van kolonisten', 291 e.v.

⁶⁴ De gehele passage over de moderne boer is geciteerd in: E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005) 21-22.

E.W. Hofstee wel. In de afscheidsbundel die Smeding in 1954 werd aangeboden, schreef hij een artikel waarin hij Ter Veens gedachtegoed ondubbelzinnig museaal verklaarde. Maar als Ter Veen verouderd was, zoals Hofstee meende, was daarmee de 'homo Zuiderzeelandicus' eveneens een museumstuk geworden? Zeker niet meende Hofstee, mits het juiste uitgangspunt gekozen werd. Niet selectie, maar modernisering was het goede perspectief.

Het Nederlandse platteland, beweerde Hofstee, verkeerde in een overgangsfase van een traditioneel naar een modern dynamisch cultuurpatroon. Het moderne en dynamische kreeg de vorm van een 'cultuur-ideaal'. Op het nieuwe land, waar traditionele belemmeringen ontbraken, kon 'het cultuur-ideaal van het betreffende tijdvak het zuiverst tot uiting komen'.⁶⁰ Het cultuur-ideaal van de kolonisten was 'het moderne-boer-zijn', wat zich vertaalde in een drang 'naar stedelijke levensvormen'. Verzakelijking van de verhouding tussen boer en arbeider, het scheiden van privé en zakelijk, het verdwijnen van het dialect, de verzwakking van de dorpsamenleving en een meer assertieve houding, noemde Hofstee als symptomen. Tot 'een werkelijke levensstijl' had dit nog niet geleid, daarvoor was te veel 'klakkeloos' overgenomen van het stedelijk cultuurpatroon.⁶¹

Hofstees beschouwing laat zien hoe modernisering als waargenomen ontwikkeling en als normatieve visie in elkaar over kunnen lopen. Modernisering was in Hofstees ogen geen autonoom proces, het was tot op zekere hoogte beheersbaar. Sociologen konden als *social engineer* de ontwikkelingsgang bijsturen in de door hen gewenste richting. Interessant is ook dat in zijn ontwikkelingsmodel het gebrek aan eensgezindheid en samenwerking in de polder verklaarbaar is. Typisch voor het stedelijk cultuurpatroon noemde Hofstee het uiteenvallen van het dorp als gemeenschap, waarvoor in de plaats andere 'collectieven ter verdediging van de eigen belangen' kwamen. De landbouworganisaties, zowel van boeren als van arbeiders waren dergelijke verbanden, waarin de kolonist, zonder de last van aloude dorps-tradities, zijn belangen kon verdedigen.

Cijfers lijken dit te bevestigen. Rond 1955 was de deelname aan standsorganisatie of vakbond in de Noordoostpolder vrijwel honderd procent. Ook de organisatiegraad onder boerinnen en vrouwen van landarbeiders was opmerkelijk hoog. In vriendschapsrelaties speelde de dorpsgemeenschap een ondergeschikte rol. Vriendschap werd vooral gesloten op basis van stands- en religieuze verwantschappen, niet op basis van dorpsgenootschap.⁶² Toch was er hoop voor de bewoners van de IJsselmeerpolders, meende Hofstee. Als de gemeenschap de fase van verwarring door de overgang van het oude naar het nieuwe achter zich had gelaten en zich had 'georganiseerd en geïntegreerd tot een samenhangende gemeenschap, dan zullen deze nieuwe levensvormen worden tot een nieuwe levensstijl, tot een min of meer uniform gedragspatroon van een sociaal dwingend karakter'. Dat zou een nieuwe, 'werkelijke plattelandscultuur' opleveren, 'waarin het stedelijke cultuurelement tot op zekere hoogte en in zekere zin, weer zal zijn overwonnen'.⁶³

Paste verzuijing in die nieuwe plattelandscultuur? Toen Hofstee eens het profiel schetste van de moderne boer zag hij hem als een 'kerkelijk mens' en betrokken bij zijn kerk en gemeente, dit in tegenstelling tot de traditionele boer, die vaak uit sleur en traditionalisme naar de kerk ging. De moderne boer was actief in organisaties en had belangstelling voor onderwijs.⁶⁴ Maar hier wringt iets. Hofstee maakte van de

⁶⁵ Het gezegde is van Hofstees leerling A.K. Constandse. Zie: Constandse, *Het dorp*, 80.

⁶⁶ A.K. Constandse, 'Onderzoek en plan Oostelijk-Flevoland' in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting* 44 (1963) 73-76, 74.

⁶⁷ H. Righart, *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004) 15.

moderne, religieuze boer een sociologische categorie. Voor de emotionele, bevindelijke en traditionele aspecten van het geloof is bij hem geen ruimte. Zijn dichotomie van traditioneel tegenover modern is te oppervlakkig en te eendimensionaal en laat weinig ruimte voor ambiguïteit en paradox. Verzuiling en vooral de neveneffecten van territoriumdrift en machtsstrijd lijken uiteindelijk moeilijk in te passen in zijn tekening van het moderne toekomstgerichte platteland. Bij Hofstee was de dorpsgemeenschap de drager van de nieuwe plattelandscultuur. En hij zag te weinig in dat hij op die manier een traditionele en normatieve kijk op het boerenleven zijn model binnensmokkelde.

De poldergemeenschap zag Hofstee niet meer als een apart species, zoals Ter Veen had gedaan. Wel konden de bewoners van de Noordoostpolder door de bijzondere omstandigheden voorlopers van het modern dynamisch cultuurpatroon worden, doordat zij te typeren waren – met een variatie op de spreuk op het monument op de Afsluitdijk – als: 'Een volk dat bouwt, leeft in zijn toekomst'.⁶⁵ Ondanks alle verschillen waren Ter Veen en Hofstee het daarover eens.

Eenheid op christelijke grondslag?

Het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig waren belangrijk voor de Noordoostpolder. In de eerste plaats was het tijd om een balans op te maken. De jonge socioloog A.K. Constandse, een leerling van Hofstee, kreeg daarvoor de opdracht. In 1960 verscheen zijn gedetailleerde proefschrift *Het dorp in de IJsselmeerpolders*. Er viel veel positiefs te melden. De ordening en planning had de bewoners een goede start gegeven. Er was een moderne en welvarende gemeenschap gegroeid, met een groot economisch potentieel.

Er was meer. De poldersamenleving was volwassen geworden en kon op eigen benen staan. De afdelingen van de OLM en CBTB kregen hun zo gewenste vrijheid. In 1956 en 1957 kregen zij eigen rechtspersoonlijkheid onder de namen Landbouwwaatschappij IJsselmeerpolders en CBTB-IJsselmeerpolders. Dit voorrecht kreeg de afdeling van de ABTB niet, maar vormde in 1956 wel de Kring Zuiderzeeland onder de paraplu van de moederbond. In deze jaren begon Flevoland zich te vormen. Er werd hard gewerkt aan de inrichting van Oostelijk Flevoland en de dijken van Zuidelijk-Flevoland. De vorming van een eigen provincie leek dichterbij te komen. In 1962 werd de gemeente Noordoostpolder gevormd.

De ervaringen in de Noordoostpolder noopten de planologen wel hun beleid voor de nieuwe polders bij te stellen. De kleinere bedrijven in de Noordoostpolder hadden het moeilijk en omdat schaalvergroting onmiskenbaar door zou gaan, werd besloten alleen grote percelen uit te geven. Duidelijk was ook dat het gesloten dorpsmodel niet had gewerkt, want – Hofstees verwachtingen ten spijt – echte gemeenschappen waren niet ontstaan. Daarom werd het aantal geplande dorpen sterk verminderd, om zo enkele sterke kernen te kunnen vormen. En ook het oude land stelde zijn eisen. De Flevopolders kregen een taak als overloop voor de overvolle Randstad. Er moest plaats geschapen worden voor stedenbouw, natuur en recreatie.⁶⁶

Minstens even belangrijk waren de totaal gewijzigde omstandigheden. Rond het midden van de jaren vijftig waren de naweeën van de oorlog en wederopbouwtijd overwonnen en kon een welvaarts- en verzorgingsstaat opgebouwd worden, de eerste grote naoorlogse omwenteling.⁶⁷ De gevolgen waren zo groot omdat sociaal-econo-

⁶⁸ Voor het proces binnen de ABTB zie: Smits, *Een aardse geschiedenis*, 264 e.v., voor de CBTB zie: Van der Woude, *Op goede gronden*, 303 e.v.

⁶⁹ Van der Woude, *Op goede gronden*, 305 e.v.

mische en technologische vernieuwing samenging met grote mentaal-culturele veranderingen. Materiële en ideologische kentering gingen zo hand in hand. De nieuw verkregen welvaart, de verworven vrijheden, de opkomst van massamedia en een massacultuur – om maar enkele aspecten te noemen – veranderden levensinzicht, -beschouwing en -ideaal. Het veranderde ook het religieuze perspectief. Een meer vrijzinnige theologie kreeg een kans, waarbij er meer aandacht kwam voor oecumene en de modernisering van de kerkelijke vormen en instituties. De openheid van die jaren – ook van de zijde van de kerkelijke hiërarchie en hoogwaardigheidsbekleders – maakte meer ruimte voor de vragen en de concrete problematiek van de gemeenten. Aan de andere kant zette de secularisering door en werd godsdienst steeds meer naar de rand van de samenleving gedrongen.

Na het midden van de jaren zestig raakten het sociaal-economische en het mentaal-culturele zo met elkaar verweven dat de vraag hardop gesteld werd of het gescheiden optrekken van de standsorganisaties nog wel nuttig en noodzakelijk was.⁶⁸ Aan de ene kant kwam dit voort uit theologische bezinning aan de andere kant noodzaakten sociaal-economische veranderingen daar tot op zekere hoogte toe. Rond 1960 verkeerden de standsorganisaties op een hoogtepunt. Schaalvergroting zorgde na die jaren voor een vermindering van de boerenstand, die al snel in de ledentallen te merken was. Ook groeide de onvrede over de standsorganisaties, vooral bij de kleine boeren die op het punt stond gesaneerd te worden. De belangen-

behartiging had in hun ogen gefaald. De opkomst van de Boerenpartij was een symptoom van toenevend onbehagen.

De ontstane onzekerheid was voor de CBTB-IJsselmeerpolders reden zich te bezinnen op taak, plaats en functie van de bond en dat deed men op een tweedaagse conferentie. Het leverde verschillende per-

Toneeluitvoering bij het tienjarig bestaan van de CBTB in de Noordoostpolder

spectieven op. De Amsterdamse theoloog C.C. van Niftrik hield een pleidooi voor het bestaansrecht van de CBTB, want zo konden leer en leven, theorie en praktijk op elkaar betrokken blijven. H.J. van Zuthem, hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit, stelde het omgekeerde. Christelijke organisatie was geen dogma, maar een zaak van de praktische omstandigheden; hoe men de boodschap het beste kon verwelijken. In een nabetrachting meende CBTB-secretaris Brons opgemerkt te hebben dat de aloude 'mannenbroedertaal' van Van Niftrik weinig werd gewaardeerd, terwijl de bijdetijdse taal en het sociaal engagement van Van Zuthem vaak in goede aarde viel. Anderen spraken hem echter tegen. Concrete resultaten leverde de conferentie niet op, maar voorzitter R. Zijlstra van de Nederlandse CBTB concludeerde na afloop dat dergelijke principiële debatten waardevol waren. Als de CBTB alleen zijn mond open deed bij de puur agrarische zaken als de vaststelling van de bietenprijs dan 'was het met de organisatie gauw gedaan'.⁶⁹

⁷⁰ NLE, Arch. ABTB, notulen Algemene Vergadering 29 maart en 8 november 1967. Zie ook Jaarverslag 1967.

⁷¹ NLE, Arch. CBTB-IJsselmeerpolders, notitie n.a.v. conferentie Ons Erf (niet gedateerd [1969]); Arch. ABTB notulen Kringbestuur 8 april en 10 augustus 1968.

⁷² De gehele slotverklaring is te vinden NLE, Arch. CBTB, Jaarverslag 1969 en Arch. ABTB, Jaarverslag 1969. De samenvatting is overgenomen uit NLE, Arch. LMIJ, notulen bestuur 6 januari 1969.

⁷³ Van der Woude, *Op goede gronden*, 306 e.v.

Werd bij de CBTB de vraag van het bestaansrecht slechts indirect gesteld, bij de ABTB kwam de vraag rechtstreeks aan de orde. De aanhoudende roep om eenheid in de landbouw bracht algemeen-secretaris J.H.H. Holtackers er toe in 1967 de kringen langs te gaan met de toespraak: 'Toekomst van de confessionele organisaties in land- en tuinbouw'. In maart sprak hij de algemene vergadering van de Kring Zuiderzeeland toe. Holtackers verdedigde het bestaansrecht van de ABTB op praktische en levensbeschouwelijke gronden. Ook had de katholieke organisatie een duidelijke pastorale taak, nu 'de oude waarden' wegvielen en de boer aansluiting moest zien te vinden bij de dynamische en vaak onsamenvangende waarden van het moderne leefpatroon. Op de algemene vergadering in november kwam geestelijk adviseur B.J.H. Bless op de zaak terug. Hij verklaarde gesprekken over eenheid niet opportuun en beriep zich op 'meerdere gezaghebbende kringen'.⁷⁰

Dergelijke machtswoorden werkten niet meer. Toen de CBTB-IJsselmeerpolders zich in maart 1968 op de situatie bezon, werd geopperd een gesprek met de ABTB Kring Zuiderzeeland te arrangeren over 'eenheid op christelijke grondslag'. De zaak was actueel want in de politiek werd ook gesproken over de vorming van één christelijke partij. Hoewel de CBTB'ers de mogelijke uitkomsten verschillend taxeerden, besloot het bestuur unaniem de Kring uit te nodigen voor een conferentie op het KNBTB-studiecentrum Ons Erf te Berg en Dal. De reactie was positief, alleen was een probleem dat de LMIJ niet de indruk mocht krijgen dat de confessionele organisaties in het geheim bezig waren. De LMIJ het toehoorderschap aan te bieden vond men te ver gaan. Men zou de LMIJ wel inlichten.⁷¹

Op de conferentie, die op 3 en 4 januari 1969 werd gehouden, waren de besturen en vertegenwoordigers van de afdelingen aanwezig. 'De zeer geanimeerde en diepgaande discussies' konden worden afgesloten met een gezamenlijke resolutie, met als kern: 'Het optreden van christenen in de maatschappij dient te geschieden vanuit een maatschappelijke organisatie welke stoelt op de grondbeginselen van het Evangelie'. Daarom was 'het niet langer te rechtvaardigen (...) rooms-katholieken en protestantse boeren gescheiden optrekken'. Beide organisaties wilden verder spreken over gezamenlijk optrekken met behoud van identiteit, waarbij ook LMIJ zou worden betrokken.⁷² Het hoge woord was eruit. Het bestaansrecht van ABTB en CBTB stond ter discussie.

'De rug of de wil buigen'

Het resultaat werd elders met gemengde gevoelens ontvangen. Het CBTB-hoofdbestuur voelde De Feijter stevig aan de tand. Hij kreeg te horen dat hij de identiteit van de bond op het spel en allerlei gegroeide verbanden buiten spel zette. De Feijter verdedigde zich met het argument dat het verlies van identiteit sneller ging dan iedereen dacht. Hij wees op de plannen van de plattelandsjongeren, die met een eenheidsorganisatie bezig waren en de 'vlucht' van veel boeren naar vaktechnische verenigingen. Afkeuren deed het hoofdbestuur de intenties van de CBTB-IJsselmeerpolders niet, wel vonden verschillende leden dat men daar wel erg ver voor de muziek uitliep.⁷³

Ook het bestuur van de ABTB toonde zich onaangenaam verrast door de resolutie. Te meer daar er een nota volgde waarin het groeiend onbehagen bij de achterban over het functioneren van de organisatie aan de orde werd gesteld. Steeds vaker

⁷⁴ Smits, *Een aardse geschiedenis*, 267 e.v.

⁷⁵ NLE, Arch. LMIJ, notulen bestuur 6 januari 1969, 2 maart en 10 juli 1970.

⁷⁶ NLE, Arch. CBTB-IJsselmeerpolders, notitie n.a.v. conferentie Ons Erf (niet gedateerd [1969])

⁷⁷ Van der Woude, *Op goede gronden*, 307.

⁷⁸ Een bespreking van Hofstee rurale sociologie en de kritiek daarop is te vinden in Karel, *De maakbare boer*, hfdst. 2.

⁷⁹ A.K. Constandse, *Boeren in Flevoland 2* (Lelystad 1988) 14.

werd de klacht gehoord dat er te weinig werd opgekomen voor de agrarische belangen. Het ABTB-bestuur sprak de bevindingen tegen en stuurde de nota door naar de KNBTB waar het in de bureaucratie verzandde.⁷⁴

De LMIJ zag het van enige afstand aan zonder zich er mee te bemoeien. Slechts een keer zorgde het voor enige ophef toen voorzitter H.P.H. Waalkens de 'Berg-en-Dal-resolutie' op een bestuursvergadering van instemmend commentaar voorzag. Eindelijk leek iets te veranderen bij de confessionelen, al ging het hem lang niet ver genoeg. Enkele leden waren minder enthousiast. Het was, waarschijnlijk bewust, allemaal buiten de LMIJ om gedaan om deze voor voldongen feiten te plaatsen. Bij een van de bestuursleden lag de onvrede dieper. Het leek wel of bij de confessionelen 'belijdende protestanten binnen de LMIJ soms als tweederangs worden beschouwd', meende hij. Waalkens suste de zaak en riep op in alle rust de ontwikkelingen af te wachten. Uit een niet lang daarna geschreven notitie bleek dat de LMIJ-leden in meerderheid voor een eenheidsorganisatie waren, maar dat men er aan twijfelde of de confessionele bonden daar al klaar voor waren.⁷⁵

Daarin had men gelijk. Nadat de storm enigszins was geluwd, gingen ABTB en CBTB in de IJsselmeerpolders met de eigen achterban in gesprek. De uitkomst was verschillend. Een meerderheid van de CBTB-leden was principieel tegen een eenheidsorganisatie, zelfs een algemeen christelijk organisatie ondervond de nodige weerstand. Als een van de bezwaren van samengaan met de ABTB werd gezien de sterke banden die nog altijd bestonden tussen de katholieke organisaties en de katholieke kerk. De ABTB-leden waren veel minder overtuigd van het eigen bestaansrecht. Motieven om de katholieke identiteit te behouden zagen zij nog nauwelijks. De meerderheid had de voorkeur voor een eenheidsorganisatie, zij het met een christelijke signatuur.⁷⁶

Uiteindelijk kwam het eenheidsstreven in de IJsselmeerpolders door de aarzelingen bij de CBTB-leden en tegenstand bij de hoofdbesturen van ABTB en KNBTB niet van de grond. Duidelijk was wel dat in de IJsselmeerpolders een discussie gestart was, die repercussies had voor het hele land. Was het feit dat daar het debat begonnen was en zo open werd gevoerd een teken dat de pioniersgeest er nog altijd was en dat die zich uitte in een bewust zoeken naar eenheid en een progressieve houding naar de buitenwereld? In de polder werd het wel zo gezien.⁷⁷ Was de moderne polderboer – de voorloper van het modern dynamisch cultuurpatroon, waarvan Hofstee droomde – nu opgestaan?

Er werd danig naar deze figuur gezocht, maar de onderzoekers stuitten op problemen.⁷⁸ Al bij het onderzoek voor zijn proefschrift merkte Constandse op dat ondanks alle voorsprong die de boeren in de Noordoostpolder hadden, zij lang niet altijd zo vooruitstrevend waren als verondersteld mocht worden. Modernisering werd eerder als een onontkoombaar feit gezien dan als een positieve uitdaging. Hij suggereerde later dan ook dat het modern dynamisch cultuurpatroon eerder 'een expressie van het cultuurideaal dat leeft bij de overheid' geweest was, dan dat het zo sterk leefde bij de boer.⁷⁹ Weerstand uit irrationeel traditionalisme trof hij nauwelijks aan, wel rationeel conservatisme. Constandse meende dat niet verandering op zich het probleem was, maar het beeld dat de boer van de toekomst had; zijn 'Leitbild'. Hij stelde voor de dichotomie traditioneel versus modern niet als een lijn te zien, maar als een continuüm, waardoor ruimte kwam voor niet parallel lopende ontwikkelingen.

⁸⁰ Constandse, *Boeren*, 15.

⁸¹ NLE, Arch. CBTB, notulen bestuur 11 maart 1968.

⁸² Constandse, *Boeren*, 20 en 37 e.v.

⁸³ Peys, *Flevoland*, 72.

Hij kwam ook iets anders op het spoor. Moderne dynamiek, in de zin van 'bereidheid tot aanvaarden van continue verandering', aanvaardde de boer maar op één voorwaarde: als de aloude zelfstandigheid bleef behouden. Ook alle vormen van integratie en samenwerking in welke vorm, organisatie of instelling – hoe ingenieus ook bedacht – werden alleen geaccepteerd als men maar eigen baas kon zijn en blijven.⁸⁰ Een voorbeeld daarvan is te vinden in een bestuursvergadering van de CBTB-IJsselmeerpolders in maart 1968, toen de spanning rond de kleine 12-ha-bedrijven hoog opliep. Het was het bestuur duidelijk dat dergelijke bedrijven onrendabel waren en dat ingrijpen onontkoombaar was. Toch weigerde het bestuur de uitspraak te doen dat een 12-ha-bedrijf te klein was om nog langer bestaansrecht te hebben. Dat was 'te gevaarlijk', meende voorzitter De Feijter. Wel voelde hij voor 'een gespecialiseerde vorm van samenwerking', waarbij boeren gezamenlijk produceerden op basis van ieders verschillende specifieke professionaliteit. Hij kreeg onmiddellijk te horen dat 'intermenselijke verhoudingen een belemmering vormden voor dergelijke vormen van verregaande samenwerking'. De Feijter kaatste terug met: 'De tijd zal ons dwingen om naar geheel andere vormen van samenwerking te zoeken'. Het zou een keuze worden tussen 'de rug of de wil' buigen. Hij hoopte dat jongere generatie positiever dacht over samenwerking.⁸¹

Hij zou geen gelijk krijgen. Toen Constandse aan het eind van de jaren tachtig onderzoek deed onder boeren in Oostelijk- en Zuidelijk Flevoland trof hij nog altijd dezelfde mentaliteit aan. Aan 'het boer-zijn' werd nog altijd grote waarde gehecht.

Voor een kolonistenmentaliteit of voorloperschap was in Constandses visie nauwelijks plaats. In de Noordoostpolder was er wel zo iets geweest. Daar had zich dat geuit in een zeker elitedenken. De kolonisten waren dat uit enthousiasme en betrokkenheid, de latere polderboeren voelden zich min of meer uitverkorenen, zij waren immers door de strenge selectie gekomen. Het leidde tot zelfbewustzijn en engagement, maar ook wel tot 'pedanterie' waaraan het oude land zich vaak stoorde. Dat was een tijdelijk fenomeen. Veel belangrijker was dat de boer zich niet zozeer hechtte aan *de* grond, maar aan grond. Het

feit te kunnen blijven boeren was veel belangrijker dan de plaats waar.⁸²

In Constandses visie staat het overleven van het zelfstandig familiebedrijf centraal in het handelen van de boer en tuinder. Het opzetten van organisaties en verenigingen vormde daarvan en zeer belangrijk onderdeel. Zodra boeren zich in de polder vestigden ontstond er een intensief verenigingsleven. In de polder werd zelfs over 'de polderkwaal' of 'de verenigingsziekte' gesproken.⁸³ Voor een gemeenschap die zich nog moest vormen was het verenigingsleven een belangrijk integratiekader. Het had ook negatieve kanten, als mensen of zaken tegen elkaar uitgespeeld werden. Doordenkend in de lijn van Constandse werd het bestaansrecht van de standsorganisatie ter discussie gesteld, toen men dacht dat het boer-zijn in gevaar kwam en de leden een betere belangenbehartiging wensten. Bij de Kring Zuiderzeeland was dat

De landbouw-organisaties in de IJsselmeerpolders vieren hun 25-jarig bestaan in 1970. Minister P.J. Lardinois spreekt de feestgangers toe.

⁸⁴ Zie: G. Harinck, L. Winkeler, 'De twintigste eeuw' in: H.J. Selderhuis (red.) *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006) 732-915, 850 e.v.

⁸⁵ Constandse, *Boeren*, 40.

⁸⁶ Voor een uitgebreide bespreking van Hofstee's theorie zie: Karel, *De maakbare boer*, 78 e.v.

⁸⁷ W. Asbeek Brusse, H. van Dalen, B. Wissink, *Stad en land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek* (Den Haag 2002) 87

duidelijk het geval. De ABTB-bestuurders moesten zich herhaaldelijk verweren tegen opmerkingen van leden en plaatselijke bestuurders dat hun belangen door gescheiden optrekken van de organisaties in gevaar kwam. Bij de CBTB-IJsselmeerpolders was dat maar zelden het geval.

Waaruit is dit verschil te verklaren? In het secularisatieproces zijn een aantal fases te onderkennen. De Nederlandse Hervormde Kerk kreeg er al voor de Tweede Wereldoorlog mee te maken, toen het karakter als volkskerk grotendeels verloren ging. Na de oorlog zette dit proces door, om in de jaren vijftig en zestig te versnellen. In die periode zette bij de rooms-katholieken een razendsnel secularistie- en ontzuilingsproces door. Bij de gereformeerden ging dit veel minder snel en minder rigoureuus. Na het afscheid van de orthodoxie bij de gereformeerde kerkelijke en maatschappelijke elite, volgde eerst een episode van evangelische bezinning en praktische bevoegenheid.⁸⁴ Daarom moest bij de ABTB de hiërarchie ingrijpen om de rijen nog te doen sluiten. Bij de CBTB was het besef van de waarde van de eigen identiteit en de maatschappelijke betekenis daarvan nog voldoende groot om het eigen bestaan niet op te geven.

De standsorganisaties in de IJsselmeerpolders namen in het bespreekbaar maken van de identiteitskwestie het voortouw, toch was het een zaak die landelijk speelde. Overall in het land werd de discussie over het eigen bestaansrecht gevoerd. Daarmee lijkt ook de pioniersgeest en de homo Zuiderzeelandicus buiten beeld te zijn geraakt.

Bij zijn onderzoek naar de boeren in Oostelijk en Zuidelijk Flevoland kwam Constandse daar alleen nog maar een enkel spoor van tegen. Men voelde een zekere trots goed genoeg te zijn bevonden om in de Flevopolders te mogen boeren. Tot een eigen identiteit of een gevoel van eigenheid leidde dit niet.⁸⁵ Het waren moderne boeren die, in hun bereidheid nieuwe taken en mogelijkheden in natuurbeheer, recreatie of zorg te onderkennen, als agrarisch ondernemer bestempeld kunnen worden, maar in hun vasthouden aan de traditie van zelfstandigheid boer bleven.

Met het verdwijnen van de vooroplopende polderboeren verdween ook het modern dynamisch cultuurpatroon achter de horizon. Hofstee overkwam hetzelfde als Ter Veen, de theorieën overleefden hun ontwerpers niet. Net als Constandse slaagden andere leerlingen van Hofstee er niet in een modern dynamisch cultuurpatroon vast te stellen. Naast deze empirische moeilijkheden, waren er theoretische problemen. In de 'new sociology' die al tijdens Hofstee's leven opkwam, werd het onderscheid tussen plattelands- en stedelijke sociologie als niet meer relevant gezien.⁸⁶ Uiteindelijk werd de boer agrarisch ondernemer en het boeren agrarische bedrijfsvoering. Het idee van Hofstee dat het platteland een specifiek levenswijze kende op basis van een eigen cultuur, bleek niet te handhaven.⁸⁷ Had de opkomst van het verstedelijkt platteland alle dromen van Ter Veen en Hofstee daarmee verstoord?

De drie voorzitters van de land- en tuinbouworganisaties in de IJsselmeerpolders poseren in september 1981 voor het nieuwe 'Landbouwhuis' waar de secretariaten van de organisaties en het Landbouwschap een plaats krijgen.

Een 'cruciale passage'

De overgang van boer en tuinder naar agrarisch ondernemer was een pijnlijk proces. Boeren en tuinders kregen, net als alle Nederlanders, te maken met een snel veranderende samenleving. De culturele 'revolutie' van de jaren zestig bracht naast nieuwe vrijheid ook de nodige verwarring. Aloude instituten en organisaties, als kerken, politieke partijen, vakbonden en andere belangenbehartigende instanties – de eigen standsorganisaties inclusief – moesten een nieuwe oriëntatie vinden. En op de lange periode van economische groei na de Tweede Wereldoorlog, volgde in de jaren zeventig en tachtig een moeizaam periode van crisis, heroriëntering en herstel.

De agrarische sector kampte met extra tegenslag. De sector had onder het bewind van het Europees landbouwbeleid goede jaren gekend. Dit beleid was de motor geweest van de Europese integratie, maar was hard aan revisie toe, want een aantal onbedoelde maar niettemin onaangename neveneffecten speelde het parten. De gegarandeerde prijzen stimuleerden de boeren de productie te verhogen, waardoor grote overschotten ontstonden, die alleen tegen hoge kosten op de wereldmarkt gedumpt konden worden. Dit zette niet alleen de landbouwbegroting en dus de prijzen onder druk, maar gaandeweg drongen zich ook ethische vragen op. De opstekende economische tegenwind ondergroef de bereidheid van de landelijke overheden om de agrarische sector te blijven ondersteunen. En de continue modernisering door rationalisatie, schaalvergroting en intensivering, maakten dat veel boeren zich in hun bestaan bedreigd voelden. Grote onvrede was het gevolg.

De standsorganisatie waren niet langer in staat dit onbehagen in goede banen te leiden. Veel minder dan vroeger konden de confessionele bonden een beroep doen op identiteit en gezag en op de haast vanzelfsprekende banden met de politiek en het ministerie van Landbouw. Het ministerie kreeg er taken bij als milieubeheer en landschapsbeleid, het no-nonsense-beleid van de kabinetten-Lubbers zette in op bezuiniging en een terugtrekkende overheid en de plattelandsbevolking werd een politiek steeds minder belangrijke factor. Langzaam maar zeker begon het neo-corporatistische bouwwerk van het Groene Front te wankelen. Om het verlies aan identiteit en politieke invloed te compenseren konden de standsorganisaties maar een kant op: een sterk dienstverlenend apparaat opbouwen, die boer en tuinder zouden helpen overleven.

In Flevoland was de economische toestand minder precair dan elders. De moderne bedrijven gaven hen een voorsprong, maar dat betekende niet dat de problematiek aan hen voorbij ging. Ook de Flevolandse boeren- en tuinders voelden de continue pressie om te blijven moderniseren. En dus waren de Flevolandse standsorganisaties gedwongen te investeren in dienstverlening. De ABTB Kring Flevoland was hier in het voordeel. De Kring was ingebed in een grote organisatie, van ca. 14.000 leden, die in zeven provincies actief was. Daardoor kon men profiteren van de dienstenstructuur die daar was opgebouwd en die vanouds al grootschalig en veelomvattend was. Voor de LMIJ en CBTB was hun eigen rechtspositie nu een nadeel. Als kleine organisaties met ongeveer 1000 en 500 leden waren zij nauwelijks in staat een dienstverlenend apparaat op te bouwen. Daarbij had de CBTB haar bestuurlijke invloed op het landbouwonderwijs prijs moeten geven. Door de schaalvergroting in het onderwijs kwam die sector op eigen benen te staan.⁸⁸

⁸⁹ NLE, Arch. LMJ, notitie dienstverlening bijlage bij hoofdbestuurvergadering 15 oktober 1990.

De onvrede over het steeds onzekerder agrarisch bestaan, die langzaam maar zeker omsloeg naar bitterheid en woede, keerde zich tegen de eigen organisaties en de politiek. In de 'hete zomer' van 1974 werden her en der acties ondernomen. Tijdens de grote manifestatie van 10 augustus in het Utrechtse stadion Galgenwaard, waar duizenden boeren verzameld waren, richtte de boosheid en frustratie zich tegen de eigen voormannen en de minister van Landbouw. Zij werden uitgejouwd en het spreken werd hen onmogelijk gemaakt. De organisaties slaagden er uiteindelijk in de onrust in te dammen en te kanaliseren, maar ondergronds bleef de onrust doorsmeulen.

Hernieuwde oproepen tot diepgaander samenwerking of fusie bleven vooreerst uit, omdat de standsorganisaties eerst intern hun dienstverlening wilden verbeteren. Een notitie van de LMJ uit 1990 verwoordde dat duidelijk. Het belangrijkste criterium waarop de boer en tuinder voortaan de organisatie zou beoordelen zou steeds minder gebaseerd worden op 'sociale band, traditie en identiteit'. Ook het collectieve aspect, zoals politieke beïnvloeding, was voor de meeste boeren 'veelal niet kwantificeerbaar' en gezien vanuit de politieke realiteit 'uiterst kwetsbaar'. Het criterium voor de boer en tuinder om lid te worden en te blijven was steeds vaker 'het economisch voordeel dat men er door heeft'.⁸⁹ De agrarisch-sociale voorlichting, die zich richtte op het moderniseren van het traditionele kleine boerenbedrijf, werd omgevormd naar sociaal-economische voorlichting, die insprong op de problematiek van de gemiddelde boer. Daarnaast werden andere vormen van dienstverlening, zoals rechtshulp en makelaardij, geïntroduceerd.

Bij deze omschakeling naar een individuele en brede aanpak ondervonden de standsorganisaties een aantal problemen. Inmiddels had de overheid het profijtbeginsel ingevoerd, waardoor niet meer alle kosten konden worden afgewenteld op de overheid. Het maakte ook ruimte voor commerciële instellingen, die buiten de organisaties om diensten aanboden. Organisaties als de LMJ en de CBTB Flevoland waren zo klein dat zij maar een of twee sociaal-economische voorlichters konden aanstellen. Deze raakten al snel overbelast en konden geen specifieke kennis opbouwen. Samenwerking leek de enige uitkomst.

Halverwege de jaren tachtig besloten de LMJ en CBTB Flevoland daarom een Stichting Dienstenverleningsbureau LMJ/CBTB op te richten dat diensten aanbood op het terrein van taxatie, bouwbegeleiding en gewassenvoorlichting. Dat de ABTB Kring Flevoland hier buiten bleef was verklaarbaar. Het had voor de kring weinig zin hun voordelige positie in te ruilen voor veel minder geoutilleerde plaatselijke samenwerking. Wat in het verleden als een nadeel was gezien – het niet verkrijgen van de eigen autonomie – bleek nu een voordeel te zijn.

Deze samenwerking was vanuit het gezichtspunt van de LMJ vanzelfsprekend. Bij de Nederlandse CBTB had men er meer moeite mee. En daarom toog landelijk algemeen-secretaris A. Stokkers naar Flevoland, om met het bestuur van de CBTB-Flevoland de ontstane situatie te bespreken. Op de bestuurstafel lag een nota over Landbouwvoorlichting. Daarin werd vastgesteld dat meer dienstverlening noodzakelijk was, omdat schaalvergroting en efficiencyverbetering steeds meer nadruk kregen. Een kleine organisatie als de CBTB Flevoland was evenwel niet in staat nog meer taken op zich te nemen. Daarop volgde een 'cruciale passage', volgens waarnemend-voorzitter J. de Wolf van de CBTB-IJsselmeerpolders, omdat daarin werd voorgesteld

⁹⁰ NLE, Arch. CBTB Flevoland, notulen bestuur 22 september 1987.

⁹¹ NLE, Arch. CBTB Flevoland, notulen bestuur 18 mei 1988.

de samenwerking met LMIJ en ABTB te verbreden. Stokkers verzette zich krachtig tegen deze suggestie. Ten eerste leidde samenwerking met niet-CBTB organisaties op de duur 'tot verworping van de eigen organisatie tot een pure bezinningsclub'. Daarnaast doorkruiste het de plannen voor een herstructurering van de bond, die moest leiden tot CBTB-eenheden met groter potentieel. De Flevolandse bestuurders waren het eigenlijk wel met hem eens, maar het geboden alternatief vonden ze wel erg mager. En wat moest er gebeuren met het net geopende Dienstenbureau?⁹⁰

De LMIJ en de CBTB gingen eerst door met samenwerking binnen de eigen provincie. Maar in het voorjaar van 1988 zette de CBTB Flevoland er een punt achter. Bij het samensmelten van de sociaal-economische voorlichting van beide organisaties was men op onoverkomelijke moeilijkheden gestuit. De werkwijzen kwam niet overeen, organisatorisch bleven er problemen en over identiteitskwesties werd men het niet eens. De CBTB nam een belangrijk besluit. Het opgaan in welk LMIJ of KNLC-verband dan ook achtte men niet langer bespreekbaar.⁹¹ Daarmee was een patstelling ontstaan. LMIJ wilde samenwerken binnen Flevoland, maar de CBTB wilde daar alleen over praten mits de ABTB Kring Flevoland daaraan meedeed. Maar de ABTB-kring volhardde in het schuilen onder de paraplu van de ABTB. Was er een uitweg?

'Bij ons is fusie geen vies woord'

De discussies over de samenwerking van de Flevolandse standsorganisaties vond plaats in de broeierige atmosfeer die een oplaaien van de veenbrand van ongenoe-gen en woede leek aan te kondigen. Alle maatregelen om de productie te beperken – van medeverantwoordelijkheidsheffing tot superheffing – hadden niet het beoogde effect. Integendeel, de overschotten bleven een groot probleem. Een andere bron van misnoegen vormde de groeiende stapel van mest- en milieuregels waaraan de land- en tuinbouwers werden onderworpen. Ook politiek had de land- en tuinbouw steeds minder in de melk te brokkelen. Dat bleek uit de voorstellen die Eurocommissaris voor landbouw R. MacSharry eind jaren tachtig deed. Hij wilde een deel van de prijs-steun afbouwen en vervangen door inkomenssteun. De boeren reageerden furieus. Eerlijke marktprijzen werden zo ingeruild voor een soort bedeling, vonden zij. De standsorganisaties wisten wederom niet de regie in eigen hand te houden. In maart 1990 ronkten tractorcolonnes door Nederland. Het Binnenhof en de Ridderzaal werden geblokkeerd en andere instellingen her en der in het land werden 'dichtgereden'. Het hoofdkantoor van het Landbouwschap, niet lang daarvoor nog het boegbeeld van het Groene Front, ontkwam niet aan een blokkade. Een oplossing bood het niet. Minister van Landbouw, P. Bukman, voormalig voorzitter van de CBTB, kon uiteindelijk niet anders dan zich aansluiten bij de voorstellen van de Eurocommissaris.

De Flevolandse bestuurders kregen te maken met een geprikkelde achterban en beseften dat er iets moest gebeuren. In eerste instantie intensiveerde men de agrarisch-technische samenwerking. Het overleg op dit terrein werd in een formeel jasje gestoken en kreeg een permanent karakter. Zo ging het drie-Flevolandse Landbouw-organisaties Overleg (3-FLO) van start, met een eigen bureau en een eigen secreta-ris. Het overleg was niet bedoeld als een opstap naar de vorming van een Flevolandse eenheidsorganisatie, verzekerden de confessionele organisaties, maar men kon wel naar elkaar toegroeien, liet de LMIJ weten.

J. Hoving, voorzitter van de CBTB IJsselmeerpolders spreekt op 27 mei 1989 te Nagele namens protesterende boeren staatssecretaris L. de Graaf (rechts) toe.

Verder was er aan het fusiefront nauwelijks beweging te bespeuren. De LMIJ besloot daarop tot een vlucht naar voren. In het najaar van 1988 lag bij de beide andere organisaties een uitgewerkt en gedetailleerd fusieplan op de mat, waarbij er min of meer van werd uitgegaan dat binnen afzienbare tijd een federatie of fusie een feit zou zijn. De CBTB Flevoland was snel klaar met het voorstel. De LMIJ kreeg te horen dat men beslist niet blij was met de manier waarop men de andere organisaties onder druk zette. Men had wel gelijk dat ook de CBTB'ers meer samenwerking eisten, maar

de leden waren beslist niet uit op de eenheidsorganisatie die LMIJ voorstelde. Het CBTB standpunt was en bleef dat er zonder de ABTB geen basis voor verdere samenwerking was.⁹²

De ABTB besteedde meer tijd aan het voorstel. Er werd een notitie opgesteld, die als discussiestuk in een aantal bestuursvergaderingen werd besproken. Erkend werd dat er van verschillende kanten druk werd uitgeoefend voort te maken met verdere samenwerking en integratie. In een aantal afdelingen vonden besprekingen plaats om op plaatselijk niveau te fuseren en aandrang was er ook van de jongerenorganisaties. De ABTB zat echter met het probleem dat er wel erg veel ingeleverd zou moeten worden. Een Flevolandse Landbouw Organisatie zou weinig meer dan 2500 boeren en tuinders op de been kunnen brengen en dat was beslist niet genoeg voor een op den duur levensvatbare organisatie. De ABTB had meer dan vijf keer zoveel leden en dat gaf meer zekerheid. De ABTB besloot daarom af te wachten. Als er bij de zusterorganisaties fusieblokken ontstonden met meer perspectief, zou de ABTB zich daarbij kunnen aansluiten.⁹³

De afstand tussen de leiding van de landelijke standsorganisaties, de gewestelijke bonden en de leden waren inmiddels zo groot dat het onmogelijk was regie te voeren over de besprekingen die vanaf het eind van de jaren tachtig overal gevoerd werden. Het landelijk bestuur van de CBTB zette alles op de kaart van het vormen van CBTB-regioblokken. De KNBTB wachtte vooral af, terwijl het KNLC zich uitsprak voor gewestelijke samenwerkingsverbanden. In de regio's werden geluiden gehoord die elkaar soms volkomen tegenspraken, maar over het algemeen had gewestelijke samenwerking daar de voorkeur. Een enquête in 1990 in het *Agrarisch Dagblad* wees uit dat meer dan 70% van de leden voorstander waren van een fusie van de standsorganisaties. Zelfs een kleine meerderheid van de CBTB-leden toonde zich er voorstander van.⁹⁴

Het gevolg was dat samensprekingen en fusiebesprekingen op velerlei plaatsen en op alle niveaus aan de orde van de dag waren, waarbij de meest waarschijnlijke en onwaarschijnlijke federatie- en fusiepartners overgingen tot onderhandelingen. Een doorbraak was de ferme uitspraak van de voorzitter van de in Holland actieve katholieke Land- en Tuinbouwbond (LTB), H. Barendse: 'Bij ons is fusie geen vies woord'. Mei 1991 werd de daad bij het woord gevoegd, toen de Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie (WLTO) werd gevormd uit de LTB en de Hollandse Maatschappij

⁹² NLE, Arch. CBTB Flevoland, notulen bestuur 7 december 1988. Vgl. Van der Woude, *Op groede gronden*, 525 e.v.

⁹³ NLE, Arch. ABTB Kring Flevoland, notulen bestuur 19 december 1988, 23 januari 27 februari en 22 mei 1989.

⁹⁴ Van der Woude, *Op goede gronden*, 531.

⁹⁵ Smits, *Boeren met beleid*, 251.

⁹⁶ Van der Woude, *Op goede gronden*, 533.

⁹⁷ Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964) nawoord E.W. Hofstee, 76.
Vgl. Karel, *De maakbare boer*, 74 e.v.

⁹⁸ NLE, Arch. ABTB, notulen kringbestuur 18 januari 1993.

¹⁰⁰ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Bussum 2000) hfdst. 6 gebruikt de beschavingsthese om de modernisering in het kader van de ruilverkavelingen te verklaren.

van Landbouw.⁹⁵ De CBTB-West Nederland had zich – met instemming van de leden – afzijdig gehouden. Toen de nog op een kier staande deur door de WLTO dreigde te worden dichtgedaan, besloot men alsnog toe te happen. Financiële perikelen vormden het belangrijkste motief voor deze ommezwaai.⁹⁶

Nadat het eerste fusieschaap over de dam was, was de rest niet langer te houden. Op 1 januari 1992 vormden LMII en de Friese Maatschappij van Landbouw de Landbouwmaatschappij Friesland Flevoland. De CBTB en de ABTB stonden nu voor de keus mee te gaan met deze fusie of elders heil te zoeken. Verontrust constateerde de ABTB-Kring Flevoland dat de partijen uit elkaar gedreven werden. De LMII had voor Friesland gekozen en men meende dat de voorkeur van de CBTB Flevoland naar Overijssel uitging. Zelf wist men het nog niet. De CBTB Flevoland keek echter meer naar het noorden, al hoopte men op een bredere basis dan alleen Flevoland en Friesland. Gedwongen door het feit dat de landelijke bonden door de bocht gingen en op landelijk niveau de overkoepelende Land- en Tuinbouworganisatie (LTO) vormden, waren ABTB en CBTB gedwongen te kiezen. De keus viel op het volgen van de LMII, waardoor per 1 januari 1995 de Fries Flevolandse Land- en Tuinbouworganisatie (FLTO) een feit was.

Evenals de verzuiling was ontzuiling van de Nederlandse sociaal-economisch organisaties het deels onbedoelde resultaat van een complex proces van modernisering. Hadden rationalisatie en schaalvergroting van de boer en tuinder nu 'agrarisch ondernemer' gemaakt en hoorde hun 'onderneming' nu tot het midden- en kleinbedrijf? Agrarisch ondernemer is overigens geen nieuwe term. Hofstee gebruikte het al in de jaren zestig. Hij dacht daarbij aan grootschalige intensieve veehouderij en niet aan de reguliere gezinsbedrijven. Het was bij hem ook meer een gelegenheidsterm. Boer-zijn was bij hem nog verbonden met de boerengemeenschap en boerencultuur.⁹⁷

Constandses hypothese dat het boer-zijn en blijven op zich het belangrijkste motief voor het sociaal- economisch handelen vormde, lijkt tot op grote hoogte stand te houden. Het arbeidsveld is verbreed naar recreatie, zorg en milieu en er zijn andere vormen gevonden, zoals maatschappen, maar het boeren- en tuindersbedrijf is een eigensoortig bedrijf gebleven, waarin het gezinsbedrijf nog altijd de boventoon voert. De pioniers- of voorlopersperspectief speelde daarin geen rol meer, al bleven verwijzingen daarna hardnekkig. In 1993 verklaarde een ABTB-bestuurder de onwil van de afdeling Zuidelijk Flevoland om met het fusieproces mee te doen uit het 'pioniersgevoel' dat daar nog overheerste, 'wat indertijd in de andere polders ook het geval was'.⁹⁸ De manier waarop de opmerking gemaakt werd, suggereerde dat het pioniersgevoel het daar niet lang meer zou uithouden.

Hofstee en in zijn voetspoor de Wageningse school zagen modernisering als een min of meer automatisch proces. Voor de boer maar niet door de boer. Het was een soort beschavingsoffensief ten plattelande dat het boerenbestaan onontkoombaar in een nieuwe richting zou duwen.¹⁰⁰ De boeren kozen uiteindelijk voor hun zelfstandigheid. Dat gevoel bleek sterker dan de identiteit of kleur van de organisaties. En het maakte niet uit of men kolonist, pionier of anders was.

¹⁰¹ Peijs, *Flevoland*, 42.

¹⁰² K. Schuyt, E. Taverne, 1950: *Welvaart in zwart en wit* (Den Haag 2000) 53 e.v. noemen 1945 tot 1973 als de periode waarin modernisering een van de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken was.

¹⁰³ De term is van G. Alberts geciteerd in: Schuyt, Taverne, 1950, 55.

‘Gewoon een stukje Nederland’

Na zo'n honderd jaar verzuiling waren de land- en tuinbouworganisaties in 1995 weer bijeen. Waren daarmee weer enkele plooiën in het moderniseringsproces rechtgestreken, zodat de moderniseringstrein ongehinderd kon doordenderen? Dat zou zo zijn als modernisering een lineair proces zou zijn met een evident doel. De geschiedenis van de IJsselmeerpolders en de plaats van de land- en tuinbouw en hun organisaties maakt duidelijk dat er van een veel complexer proces sprake is, waarin paradoxen een plaats hebben. Om het scherper te stellen: evenals de verzuiling hadden ook de kolonisatie- en de moderniseringstheses van Ter Veen en Hofstee daarin een plaats. Het verschafte de autoriteiten een legitimatie in hun poging het moderniseringsproces te sturen. Maar steeds bleek de werkelijkheid weerbarstiger en minder maakbaar dan geleerden en bestuurders dachten. Theorieën raakten verouderd, modellen bleken weinig adequaat en het overheidsbeleid kampte met tegenslag en onvoorziene neveneffecten. Bijstelling en perspectiefwisseling waren onophoudelijk nodig. Toch was er wel reden voor een zekere trots. De pioniers van de polder en hen die volgden, waren verzekerd van een goede start. Maar het grote ideaal van een nieuwe samenleving werd nooit bereikt. De al eerder aangehaalde Hans Tiemeyer merkte over de Noordoostpolder op: 'Het lijkt voor het oog nog steeds een nieuw land, maar een nieuwe maatschappij is het niet geworden. Het is gewoon een stukje Nederland'.¹⁰¹

De geschiedenis van Flevoland laat goed zien hoe feit en visie met elkaar verflochten waren. Toen de plannen voor de inpoldering in de jaren dertig van de twintigste eeuw vorm kregen, verkeerde Nederland in een diepe crisis. Het Zuiderzeeproject had daarin de functie van een stimulerings- en prestigeproject. De schepping van nieuw land en een nieuw cultuur door een sturende overheid paste daarin. Modernisering kreeg zo een positief odium. Na de Tweede Wereldoorlog speelde dit nog sterker want een verwoest land moest weer opgebouwd worden. De wederopbouw was een onderdeel van de modernisering die van Nederland een moderne industriële natie diende te maken.¹⁰² Het idee van een nieuw land en een nieuwe maatschappij kon een element zijn in het rijpmaken van de geesten voor een nieuwe aanpak, waarin een zakelijker denk- en handelingspatroon van organisaties en semi-professionele diensten en instellingen sterker naar voren zou treden. En waarin de overheid het voortouw zou nemen.

Aan het hoofd van deze operatie stond een 'besluitvormingselite', die zich kenmerkte door deskundigheid, professionaliteit en wetenschappelijk denken.¹⁰³ Een doorbreking van het zuilenstelsel beoogden zij niet. Zij gebruikten de zuilen juist om draagvlak bij de Nederlandse volk te verwerven. De zuilenorganisaties en hun leiders hadden immers een haast vanzelfsprekende legitimiteit. Daardoor ook konden organisaties als CBTB, KNBTB, KNLC en hun onderafdelingen uitgroeien tot het draaipunt in de corporatistische ruil. Zij zorgden voor een gedisciplineerde achterban, in ruil voor politieke invloed. De Flevolandse standsorganisaties speelden het spel vol overtuiging. Zij hadden een voordeel ten opzichte van de rest van Nederland. Hun achterban bestond uit goed opgeleide, positief ingestelde, zelfbewuste en op de toekomst gerichte leden, die bereid waren zich in te passen in het moderniserings- en wederopbouwprogramma. Ook na die tijd bleven zij echte 'organisatieboeren' die overtuigd waren van de waarde van hun organisaties. In die zin heeft de

¹⁰⁴M. Hooghe, D. Houtman, 'Omstreden instituties. Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving' in: *Sociologische Gids* 50 (2003) 115-130, 117.

homo Zuiderzeelandicus bestaan. Niet gecreëerd door de barre polderomstandigheden of de mogelijkheden van een nieuw, traditievrij land, maar door de solide selectieprocedures van de overheid. Maar uiteindelijk moesten ook zij zich schikken in het groter geheel.

Dat gebeurde toen de Flevolandse standsorganisaties het moeilijk kregen en de corporatistische ruil steeds minder opleverde voor de achterban. Een beroep op geloof en levensbeschouwing had steeds minder uitwerking, omdat religie niet zozeer verdween, als wel een individuele, innerlijke zaak was geworden. Samengaan bleek vanuit het perspectief van de boer en tuinder, die zijn zelfstandig bestaan vooropstelde, een voordeliger optie. Nieuwe organisatievormen kwamen daarvoor in de plaats, want op 'de-institutionalisering' volgt onvermijdelijk 're-institutionalisering'.¹⁰⁴

Verzuiling had in de organisatiegeschiedenis van de land- en tuinbouw een functionele plaats. Het maakte mogelijk dat de basis zijn verlangens, via de organisaties kenbaar maakte. Omgekeerd kon de overheid de voorwaarden stellen, waaronder men naar de organisaties en de leden wilde luisteren. Verzuiling was echter meer dan een instrument. Het verschaftte menige boer en tuinder in Flevoland een levensbeschouwelijk kader, waarin de paradoxen van modernisering een plaats konden krijgen.